

UNIJA POSLODAVACA
CRNE GORE
MONTENEGRIN EMPLOYERS FEDERATION

PROCJENA OKRUŽENJA ZA
ŽENSKO PREDUZETNIŠTVO
U CRNOJ GORI

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-658-00-7
COBISS.CG-ID 23390480

**Procjena okruženja za žensko preduzetništvo
u Crnoj Gori**

Podgorica, septembar 2013. godine

Naslov:

Procjena okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori

Autor:

Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG)

Koautor:

IPSOS Strategic Marketing (ISM)

Izdavač:

Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG)

IX crnogorske brigade 11

81 000 Podgorica, Crna Gora

T: +382 20 209 250

F: +382 20 209 251

E: upcg@t-com.me

www.poslodavci.org

Urednik:

Zvezdana Oluić

Dizajn i štampa:

M.A.S. Code, Podgorica

Tiraž: 200 primjeraka

Mjesto i datum publikovanja:

Podgorica, septembar 2013.g.

International
Labour
Organization

U ovoj publikaciji upotrijebljeni su izrazi koji ne prave razliku između ženskog i muškog roda, već podrazumijevaju oba roda.

Rad na ovom projektu realizovan je uz podršku Vlade Kraljevine Švedske.

Ova publikacija je objavljena uz (finansijsku) podršku (Biroa za poslodavačke aktivnosti) Međunarodne organizacije rada.

Odgovornost za mišljenja izražena u ovom izvještaju je isključivo na autoru/koautoru. Međunarodna organizacija rada (ILO) ne preuzima odgovornost za ispravnost, tačnost ili pouzdanosti bilo koje informacije ili mišljenja izraženih u ovom izvještaju.

SADRŽAJ

Predgovor	5
Zahvalnost	6
Spisak skraćenica	7
1. Izvršni rezime	9
2. Uvod	18
2.1 Cilj istraživanja	19
2.2 Metodologija	20
2.3 Ograničenja istraživanja	22
3. Okvir za razumijevanje uslova za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori	23
3.1 Pravni okvir	23
3.2 Politička participacija	24
3.3 Ekonomsko okruženje	25
3.4 Tržište radne snage	28
3.5 Poslovna klima u Crnoj Gori	30
3.6 Mala i srednja preduzeća	33
3.7 Preduzeća u vlasništvu žena	35
4. Procjena okruženja za razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori	38
4.1 Procjena politike upravljanja i koordinacije	38
4.1.1 Institucionalni mehanizmi	38
4.1.2 Ocjena dosadašnjeg napretka	42
4.2 Procjena regulatornih i pravnih pitanja	43
4.2.1 Strateški dokumenti	43
4.2.2 Biznis barijere	46
4.3 Procjena promocije žena kao preduzetnica	49
4.4 Procjena pristupa edukaciji i obuci	52
4.4.1 Analiza trenutnog stanja	52
4.4.2 Znanja i vještine koje nedostaju	55
4.4.3 Preduzetničko učenje u sistemu neformalnog obrazovanja	56
4.5 Procjena pristupa kreditima i finansijskim uslugama	58
4.5.1 Potreba za kreditima	58
4.5.2 Dostupni krediti	61
4.5.3 Preduzetnice kao korisnice kredita	65
4.6 Procjena pristupa servisima za razvoj biznisa i informacijama	65
4.7 Procjena udruženja i mreža žena preduzetnica	67
4.8 Procjena pristupa poslovnim prostorijama	69
4.9 Procjena pristupa tržištima	70
4.10 Procjena stanja istraživanja o ženskom preduzetništvu	71
Korišćeni izvori	74

Predgovor

Kao vlasnice malih i srednjih preduzeća, žene se uglavnom doživljavaju kao neravnopravni igrači u ekonomskoj areni. U odnosu na muškarce preduzetnike, često imaju nejednak status i kredibilitet, teže im je da osnuju kompaniju, a treba im i više vremena da postanu prihvaćene u poslovnoj zajednici. Osim problema s kojima se suočavaju svi učesnici u biznisu, a posebno oni iz kategorije malih preduzeća, za žene se obično tvrdi da prilikom osnivanja i razvoja svojih preduzeća nemaju iste polazne tačke u odnosu na društvene, obrazovne i tehnološke izazove, kao i pristup ekonomskim i finansijskim resursima. Ukoliko tome dodamo manjak ili nedovoljnu razvijenost rodno osjetljivih politika, privredne sektore u kojima dominiraju muškarci, te porodične obaveze čiji teret u većini zemalja upravo one nose, jasno je da žensko preduzetništvo prate brojni faktori koji u značajnoj mjeri ograničavaju ili usporavaju njegov razvoj.

Da bi navedeni problemi bili ublaženi, a potom i prevaziđeni, zemlje u razvoju, kakva je i Crna Gora, mogu slijediti uspješan put vlada razvijenih zemalja koje su žene preduzetnice identifikovale kao posebnu ciljnu grupu, a potom za njih donijele konkretne programske mjere, politike i strategije. Upravo takav pristup predstavlja osnovu ovog strateškog dokumenta koji su Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG) i Međunarodna organizacija rada (ILO) kreirali s ciljem da, pružajući podršku kreatorima politika i donosiocima odluka, a time i budućem dijalogu javnog, privatnog i civilnog sektora, pomognu u pripremi budućih programskih mjera, politika i strategija koje mogu dati očekivane rezultate i doprinijeti daljem razvoju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori. Tada možemo očekivati da će uloga i mjesto žene u svijetu rada biti prihvaćeno i kao norma.

Iako se globalna ekonomska kriza veoma negativno reflektovala na crnogorsku privredu, ona istovremeno nosi određene izazove i mogućnosti za male preduzetnike, posebno ukoliko ih posmatramo iz rodne perspektive. Imajući u vidu ulogu malog i srednjeg biznisa kao ključnog faktora ekonomskog rasta, zapošljavanja, smanjenja siromaštva i razvoja zemlje, jasno je da takvu priliku naše društvo ne smije da propusti.

U prilog takvim aktivnostima, UPCG pripremili su strateški dokument koji je realizovan u okviru projekta "Procjena okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori", primjenom *AfDB/ILO Integrisanog okvira alata i metodologije za procjenu*. Kao dugogodišnji, provjereni partneri, cilj zajedničkog rada ILO i UPCG bio je da ponuđenim sadržajem predstave praktične potrebe preduzetnica i doprinesu uklanjanju kulturoloških, društvenih, pravnih i političkih prepreka s kojima se one u radu suočavaju, zalažući se pri tom za inteziviranje procesa koji vode stvaranju okruženja povoljnog za razvoj ženskog biznisa i rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori.

Dragan Radić

Specijalista za poslodavačke aktivnosti
ILO Kancelarija za centralnu i istočnu Evropu

Predrag Mitrović

Predsjednik
Unija poslodavaca Crne Gore

Zahvalnost

Vjerujemo da će kreatori politika i donosioci odluka na lokalnom i nacionalnom nivou prepoznati vrijednost i značaj strateškog dokumenta “Procjena okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori”, naročito s aspekta kreiranja budućih politika i mjera, kao i stvaranja kulture preduzetništva koja promovira i daje doprinos razvoju ženskog biznisa, rodnoj ravnopravnosti i ekonomskom osnaživanju žena.

Zahvaljujemo ključnim informatorima – ministarstvima, institucijama i organizacijama (domaćim i međunarodnim), poslovnim asocijacijama, ženama preduzetnicama, predstavnicima bankarskog sektora i medija koji su izdvojenim vremenom, pruženim znanjem, komentarima i reagovanjima doprinijeli izradi ovog izvještaja.

Zahvaljujemo agenciji Ipsos Strategic Marketing za sprovedeno istraživanje, stručnu pomoć i podršku njenih konsultanata.

Posebnu zahvalnost za finansijsku podršku, tehničku pomoć, kao i informacije koje su usmjeravale rad i obogatile naše razmišljanje za ovu oblast, upućujemo ILO-u i gospodinu Draganu Radiću, višem specijalisti ILO-a za poslodavačke aktivnosti, Tim za tehničku podršku dostojanstvenom radu - Kancelarija za centralnu i istočnu Evropu, Budimpešta.

Unija poslodavaca Crne Gore

Spisak skraćenica

Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena	UN Women
Akt o malim preduzećima	SBA
Asocijacija poslovnih žena Crne Gore	APŽ
Biznis inkubator	BI
Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj	CEED
Centar za stručno obrazovanje	CSO
Centar za razvoj nevladinih organizacija	CRNVO
Ekonomski fakultet	EF
Evropska komisija	EK
Evropska unija	EU
Global Entrepreneurship Monitor	GEM
Globalni indeks konkurentnosti	GCI
Investiciono razvojni fond Crne Gore	IRF
Mala i srednja preduzeća	MSP
Međunarodna organizacija rada	ILO
Montenegro biznis alijansa	MBA
Nevladina organizacija	NVO
Njemačko društvo za međunarodnu saradnju	GIZ
Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti	PAPRR
Privredna komora Crne Gore	PKCG
Razvojni program Ujedinjenih nacija	UNDP
Regionalni centar za razvoj preduzetničkih kompetencija zemalja jugoistočne Evrope	SEECCEL
Strane direktne investicije	SDI
Svjetska trgovinska organizacija	STO
Unija poslodavaca Crne Gore	UPCG
Zavod za zapošljavanje Crne Gore	ZZZCG
Zavod za statistiku Crne Gore	Monstat
Zavod za školstvo	ZZŠ

1. Izvršni rezime

U Crnoj Gori je uspostavljen pravni i institucionalni okvir i usvojene su politike i strateški dokumenti koji podržavaju rodnu ravnopravnost, unaprjeđenje ženskih prava i ekonomsko osnaživanje žena. Međutim, iako su formalne pretpostavke stvorene, praksa pokazuje da za razvoj ženskog preduzetništva još uvijek nedostaju puna institucionalna podrška i adekvatni podsticajni mehanizmi. U našem društvu, žene nisu u dovoljnoj mjeri prepoznate kao ravnopravni igrači u ekonomskoj areni, što utiče na njihovu lošiju startnu poziciju prilikom otpočinjanja, a kasnije i tokom razvoja sopstvenog biznisa. Stoga treba uvesti afirmativne mjere, dodatno ih unaprijediti, a njihovu implementaciju, u cilju veće efikasnosti, sprovesti od lokalnog ka nacionalnom nivou, uz učešće i podršku svih segmenata crnogorskog društva – javnog, privatnog i civilnog sektora.

U tradicionalnim ekonomijama kakva je i crnogorska, izazove razvoja ženskog preduzetništva moguće je dvostrano posmatrati. Početni izazov je da se u okviru formalne ekonomije zakonski definiše i osnaži osnov za privredne aktivnosti preduzeća u vlasništvu žena, kako bi one ojačale i proširile svoje poslovanje. Drugi izazov je da se među obrazovanim i kvalifikovanim ženama promovišu preduzetništvo i poslovne mogućnosti s visokim potencijalom rasta, kako bi njihova preduzeća bile jaka od samog osnivanja, te imala potencijal za rast i otvaranje novih radnih mjesta. Da bi se ovi izazovi uspješnije riješili, potrebno je da se ženama obezbijedi pristup za niz ključnih finansijskih i nefinansijskih resursa, kao i za poslovanje koje isključuje polno zasnovane institucionalne, kulturološke, regulatorne i pravne barijere koje ograničavaju potencijal i ukupan nivo njihovih poslovnih aktivnosti. Zato treba podsjetiti i na *Integrirani okvir* ILO-a koji je, generalno, zasnovan na pretpostavci da ukoliko su žene opremljene potrebnim resursima, vještinama i mogućnostima za pokretanje stabilnog biznisa, tada će zemlja izvući dobit iz smanjenog siromaštva, većeg stepena zaposlenosti i ekonomskog rasta. Žene preduzetnice će biti u mogućnosti da razvijaju svoje kompanije i postaću značajniji akteri u nacionalnoj privredi, a to će potom otvoriti puteve za veću socijalnu inkluziju žena u javnom domenu, veći stepen jednakosti polova, kao i za ekonomsko snaženje žena.

U ovom trenutku, podaci za Crnu Goru nisu previše ohrabrujući. Iako ih je više u ukupnoj populaciji, s aspekta učešća u privrednom i političkom životu žene predstavljaju manjinu. U preduzetništvu su zastupljene znatno manje u odnosu na muškarce, što potvrđuju i podaci o samo 9,6% žena vlasnica biznisa po čemu Crna Gora zaostaje za zemljama EU, ali i zemljama regiona. Razlog tome je to što za veliki broj žena preduzetništvo ne predstavlja primarni životni cilj, već u njega uglavnom ulaze iz nužde, prepoznajući ga kao način za obezbjeđenje egzistencije porodice. Pri tom, ocjene određenih predstavnika privatnog sektora pokazuju da navedeni pokazatelj o ženskom biznisu u Crnoj Gori nije odraz stvarnog stanja, već isti sadrži i podatke o ženama koje su samo formalne vlasnice biznisa, dok upravljačke funkcije i preduzetničke aktivnosti obavljaju njihovi muški srodnici (suprug, brat, sin). Kad je u pitanju imovina, žene su vlasnice 4% kuća, 8% zemljišta i 14% kuća za odmor. Ono što zabrinjava je i feminizacija određenih profesija, postojanje tzv. „staklenog plafona” i razlika u platama koja pokazuje da, za poslove iste vrijednosti, ženski prihodi čine 86% muških prihoda. S aspekta edukacije, žene se češće školuju za „ženska” zanimanja, a to upućuje na postojanje rodne segregacije obrazovnih profila, iako se u posljednje vrijeme primjećuju pozitivni pomaci - posebno na univerzitetskom nivou. Neformalno obrazovanje nudi brojne programe preduzetničke obuke (za start up i postojeći biznis) koji se, u posljednje vrijeme, posebno kreiraju i za žene kao ciljnu grupu, što je pozitivan pomak u odnosu na raniji period. Iako je podršku preduzetništvu (start-up i postojećem) moguće realizovati kroz finansijske i nefinansijske vidove podrške, crnogorski bankarski sektor ostao je uspavan i prilično „po strani” kada su u pitanju potrebe žena preduzetnica. S aspekta finansiranja početnika u biznisu, naročito lošu poziciju imaju žene bez vlasništva nad imovinom čije su šanse za samozapošljavanje i ekonomsko snaženje, zbog nemogućnosti obezbjeđenja garancije za vraćanje kredita u vidu hipoteke, svedene na minimum.

Poseban problem za žene predstavlja usklađivanje poslovnog i porodičnog života, nedostatak podrške porodice i proaktivnog djelovanja države u smislu ohrabriranja za ulazak u preduzetničke vode (naročito na lokalnom nivou). Tome treba dodati i niz drugih ograničenja koja se, između ostalog, prepoznaju kroz nedovoljnu umreženost, otežan pristup informacijama, poslovnim prostorijama, kao i biznis prilikama. Takođe, iako su ostvareni određeni pozitivni koraci po pitanju statističkog evidentiranja podataka o vlasničkoj strukturi poslovnih subjekata (po polu), ovu oblast u narednom periodu treba značajno unaprijediti. Ovo naročito ako imamo u vidu da je jedan od ključnih elemenata za uspjeh u ukupnom procesu jačanja rodne ravnopravnosti upravo dostupnost odgovarajućih statističkih podataka koji su rodno-razvrstani, a koji daju mogućnost da se uvidom u stvarno stanje sagleda nivo postojeće (ne)jednakosti, a potom i definišu prioritete koji zahtijevaju posebnu pažnju.

U Crnoj Gori, žene preduzetnice su pokazale da su u poslu odgovorne, tačne, istrajne, sistematične i racionalne. Efikasnim upravljanjem, kvalitetnim odlukama i odgovornim pristupom ispunjavanju obaveza, uspjele su, iako teško, da se izbore sa ekonomskom krizom i održe poslovanje koje je i inače opterećeno problemima naplate potraživanja, umanjene likvidnosti i manjka finansijskih sredstava. Zato i njima, ali i svim potencijalnim učesnicama u biznisu treba dati priliku i omogućiti im da ostvare svoja prava, daju doprinos, ali i ubiraju dobit od ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog razvoja.

Politike koje su usmjerene ka ženama preduzeticama, a na koje upućuje *Integrisani okvir* ILO, mogu da uključe i:

- Politike za uklanjanje barijera za start-up, formalizaciju i rast kompanija čije su vlasnice žene;
- Politike za unaprjeđenje pristupa tržištu;
- Politike za unaprjeđenje pristupa žena i kontrole nad ekonomskim i finansijskim resursima;
- Politike za jačanje socijalne zaštite i socijalne uključenosti, kao i smanjenje rizika i ranjivosti s kojima se suočavaju žene preduzetnice i zaposlene žene;
- Politike za stvaranje naklonjenije preduzetničke kulture i konteksta i povoljnijeg biznis okruženja za žene preduzetnice.

U ovom izvještaju, okruženje za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori je procijenjeno po deset ključnih oblasti. Za svaku od njih dat je pregled preporuka, od kojih su ključne sledeće:

- 1) podržati preduzetništvo i MSP mjerama rodnog razvoja privatnog sektora, fiskalne politike i zakonodavstva – na lokalnom i nacionalnom nivou;
- 2) ostvariti tješnju međuresorsku saradnju na nivou vlade, formirati međuresorske timove za sprovođenje mjera razvoja ženskog preduzetništva i uvesti obavezu redovne evaluacije realizovanog;
- 3) intezivirati aktivnosti države na eliminisanju biznis barijera i stvaranju ambijenta koji je povoljan i podsticajan za razvoj ženskog preduzetništva – naročito na lokalnom nivou;
- 4) uvesti poreske olakšice za samozapošljavanje žena i žensko preduzetništvo, a državne subvencije za start up vezati i za zaposlene, a ne samo žene iz kategorije nezaposlenih;
- 5) uključiti preduzetničko obrazovanje u nacionalne kurikulume na primarnom sekundarnom i tercijalnom nivou i podsticati preduzetničko učenje u sistemu neformalnog obrazovanja;
- 6) kreirati povoljne bankarske kreditne linije za preduzetnice, podržati osnivanje garantnog fonda za žene preduzetnice i obezbijediti finansiranje start up-a žena putem obezbjeđenja bespovratnih sredstava;
- 7) osnovati ženski/e biznis inkubator/e, a u postojećim (i novim) biznis inkubatorima uvesti kvotni sistem za preduzetnice;

- 8) uvesti godišnju nagradu za najuspješniju/e preduzeticu/e, omogućiti redovno održavanje sajma ženskog preduzetništva i intezivirati medijsku promociju uspješnih poslovnih žena;
- 9) stvoriti uslove za obezbjeđenje kolektivne brige o djeci – naročito na lokalnom nivou (produženo radno vrijeme vrtića, dnevni boravak u osnovnim školama...);
- 10) uključiti rodni aspekt u sva istraživanja, te uvesti obavezu evidentiranja i statističkog razvrstavanja svih podataka od značaja za razvoj preduzetništva po polu.

Pregled preporuka po ključnim oblastima:

1. Politika upravljanja i koordinacije:

- da država, vlada i nadležne institucije, u dobrom duhu tripartitnog socijalnog dijaloga i uz punu saradnju sa privatnim i civilnim sektorom, sprovode ekonomsku i socijalnu politiku koja, na lokalnom i nacionalnom nivou, podržava mjere i afirmativne akcije usmjerene unaprjeđenju i razvoju ženskog biznisa.

- da se javne politike podvrgnu rodnoj analizi kako bi se utvrdili, a potom eliminisali eventualni nedostaci, propusti, nedorečenosti i prilike za pogrešnu interpretaciju u tumačenju i primjeni postojećih zakona, strategija i akcionih planova.

- da se na nivou vlade ostvari tješnja međuresorska saradnja, naročito između nadležnih ministarstava, organa i institucija, te da se formiraju međuresorski timovi (uz učešće poslodavačkih organizacija, NVO, međunarodnih organizacija, nezavisnih stručnjaka...) zaduženi za sprovođenje mjera razvoja ženskog preduzetništva, uz obavezu redovne evaluacije realizovanog.

- da Direkcija za razvoj MSP, za potrebe izrade strategije razvoja ženskog preduzetništva, formira radni tim koji će činiti predstavnici nadležnih institucija, partnerskih organizacija iz privatnog i civilnog sektora i međunarodnih organizacija, kao i stručnjaci iz oblasti rodne ravnopravnosti.

- da Socijalni savjet Crne Gore, prilikom razmatranja ekonomskih i socijalnih pitanja, posebnu pažnju posvećuje pitanjima razvoja ženskog preduzetništva, te donosi preporuke koje će po tom osnovu upućivati kreatorima politika i donosiocima odluka na nacionalnom nivou; da se lokalni Socijalni savjeti aktiviraju (u skladu sa obavezama preuzetim činom formiranja) i proaktivno djeluju po svim pitanjima od značaja za razvoj ženskog preduzetništva u opštinama koje teritorijalno pokrivaju.

- da se stvori osnov za orodnjavanje institucija i upravljanja kako bi se interesi i potrebe žena, a posebno žena preduzeticu, uspješnije realizovali kroz ekonomsku i socijalnu politiku.

- da opštine formiraju posebne organizacione jedinice za žensko preduzetništvo (sekretarijat, odjeljenje), obezbijede razvojne politike koje će moći da odgovore potrebama sadašnjih i budućih preduzeticu i budu u funkciji podrške njihovom radu; da jedinice, za te potrebe, tijesno sarađuju sa poslodavačkim organizacijama koje zastupaju interese privrede i žena preduzeticu.

- da se mjere lokalnih samouprava donose u skladu sa mjerama koje su usvojene na nacionalnom nivou, tj. uz veći nivo koordinacije između donosioca odluka i javnih politika na lokalnom i nacionalnom nivou.

- da država i nadležne institucije (na nacionalnom i lokalnom nivou) sprovode afirmativne akcije po pitanju promocije ženskih poslovnih inicijativa - naročito u djelatnostima koje nisu tipično ženske.

- da svi partneri iz programa rodne ravnopravnosti (javni, privatni, civilni sektor) pripremaju redovne izvještaje o sprovedenim aktivnostima po pitanju podrške ženskom preduzetništvu i efektima istih; da nadležne institucije vrše monitoring i procjenu realizovanih aktivnosti (poređenje planiranog i ostvarenog).

2. Regulatorna i pravna pitanja:

- da Vlada podrži sektor MSP primjenom mjera rodnog razvoja privatnog sektora, fiskalne politike i zakonodavstva.

- da se na nacionalnom, a posebno na lokalnom nivou obezbijedi predvidivost i stabilnost poslovnog ambijenta, transparentnost pravnih i regulatornih okvira, usklađenost opštinskih sa porezima na državnom nivou, pojednostavljenje komplikovanih i skupih administrativnih procedura i eliminisanje pojava oblika birokratske samovolje.

- da država dinamizira započete aktivnosti u dijelu uređenja zakonodavnog okvira i prateće regulative, vođenja povoljnije poreske i finansijske politike, kao i pružanja drugih vidova podrške ženskom preduzetništvu.

- da lokalne samouprave provjere opravdanost i visinu pojedinih lokalnih taksi, posebno s aspekta uticaja istih na razvoj ženskog preduzetništva.

- da se usvoje akcione mjere politike koje predviđaju osnivanje ženskih biznis inkubatora na nivou sva tri regiona; da se u različitim fazama osnivanja inkubatora obezbijedi partnerstvo javnog, privatnog i civilnog sektora.

- da se donese zakon o socijalnom preduzetništvu (socijalnim preduzećima) koji će pružiti normativni osnov za samozapošljavanje žena - posebno iz teže zapošljivih kategorija.

- da se preciznije uredi postupanje inspeksijskih organa, radi na jačanju preventivnih u odnosu na represivne mjere postupanja, te podstiče inspeksijski nadzor koji praktikuje ujednačen, ravnopravan tretman prema svim subjektima kontrole (ženama i muškarcima vlasnicima biznisa).

- da država proširi poreski obuhvat na sva pravna i fizička lica koja, djelimično ili u potpunosti, nelegalno obavljaju neki vid djelatnosti i ostvaruju prihode (poslovanje u oblasti sive ekonomije).

- da država uspostavi odgovornost za propuste i kažnjenja prilikom određenih postupanja institucija i organizacija javnog sektora, kako žene preduzetnice ne bi nosile teret istih.

- da država donese set mjera za rješavanje pitanja naplate potraživanja između privrednika, kao i između privrednika i javnog sektora, i da ih vremenski ograniči. Ovo posebno imajući u vidu neravnopravan položaj žena vlasnica mikro i MSP, u u odnosu na „velike igrače“.

- da se unaprijedi transparentnost tenderskih procedura, radi na eliminaciji prepoznatih slabosti (privilegovan položaj određenih privrednih subjekata, nepotizam, korupcija) i obezbijedi da žene imaju jednaku korist od prilika kakve pruža proces javnih nabavki.

- da se omogući efikasnija kontrola rada administrativnih službi, kvalitetnija implementacija zakonskih odredbi u praksi, kao i dostupnost većeg dijela procedura, obrazaca i formulara u elektronskoj formi.

- da se u oblasti zakonske regulative smanji broj propisa i potrebnih dokumenata, te pojednostave i skrate administrativne procedure - posebno za potrebe registracije preduzeća.

- da lokalne vlasti, na nivou opština, tješnje sarađuju sa privrednicima i pomognu im u usklađivanju porodičnog i profesionalnog života putem stvaranja mogućnosti za obezbjeđenje kolektivne brige o djeci (produženo radno vrijeme vrtića, novi vrtići, dnevni boravak za djecu u osnovnim školama...); da se nastave akcije kojima će očevi biti podsticani da koriste roditeljsko odsustvo i podijele odgovornost brige o djeci.

3. Promocija ženskog preduzetništva:

- da se na nivou države uvedu posebni programi namijeni promociji ženskog preduzetništva za koje će biti opredijeljena adekvatna finansijska sredstva, definisani nosioci i očekivani rezultati.

- da se u osnovnim i srednjima školama i na fakultetima organizuju gostujuća predavanja uspješnih preduzetnica - u skladu sa stručnom profilacijom učenika i studenata;

- da se organizuju javne rasprave i tematski skupovi koji apostrofiraju ulogu i značaj ženskog preduzetništva i većeg učešća žena u biznisu.

- da se u cilju promocije uspješnih primjera žena preduzetnica koje će služiti kao uzor drugim ženama, uvede godišnja nagrada za preduzetnicu/e (na nacionalnom, odnosno lokalnom nivou) koja bi se dodjeljivala na posebno organizovanom događaju, uz medijsku promociju; da se navedena aktivnost realizuje u partnerstvu države (npr. Direkcija za razvoj MSP, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti...), poslodavačkih organizacija i NVO-a.

- da poslodavačke organizacije i ženske poslovne asocijacije, kao i institucije i organizacije na nacionalnom i lokalnom nivou promovišu uspješne preduzetnice, njihovu poslovnu praksu i ostvarene uspjehe, i to u svim redovnim aktivnostima koje ostavljaju prostor za takvo djelovanje (npr. tokom seminara i konferencija, u promotivnim materijalima, poslovnim izvještajima, na web sajtu...).

- da se mediji aktivno uključe u promociju ženskog preduzetništva i uspješnih preduzetnica; da pokrenu serijal tematskih TV i radijskih emisija, posebnih novinskih rubrika, sadržaja na web portalima i sl.

- da javni, privatni i civilni sektor inteziviraju svoje aktivnosti po pitanju medijske promocije uspješnih poslovnih žena, kvalitetnih biznis ideja i inovativnih rješenja žena preduzetnica, posebno ukoliko su ista realizovana u djelatnostima u kojima dominiraju muškarci.

- da se razmotri mogućnost uvođenja poreskih olakšica za samozapošljavanje žena i žensko preduzetništvo.

- da se subvencije za start up ne vezuju isključivo za samozapošljavanje nezaposlenih žena, već i samozapošljavanje žena koje su trenutno u statusu zaposlenih.

4. Pristup edukaciji i obuci:

- da se preduzetničko obrazovanje (s posebnim aspektom na žensko preduzetništvo), uključi u nacionalne kurikulume na sva tri nivoa - primarnom, sekundarnom i tercijalnom.

- da se među ženama konstantno promovira značaj cjeloživotnog učenja i praćenja trendova, posebno s aspekta efekata takve prakse na održivost i razvoj biznisa.
- da poslovna udruženja, državne i nevladine organizacije, kao i provajderi obrazovanja dodatno unaprijede postojeće programe obuke za preduzetnice (potencijalne i postojeće) i prilagode ih njihovim interesovanjima; da se za te potrebe angažuju i uspješne žene preduzetnice koje bi polaznicama prenosile svoje znanje i iskustvo iz prakse.
- da se programi preduzetničke edukacije za žene kreiraju na teme koje obuhvataju sve segmente poslovnog procesa, prate praksu i tehnološki napredak u svijetu; da se za polaznice obezbijedi besplatna edukacija, eventualno po sniženim cijenama.
- da se programi preduzetničkog učenja i obuka organizuju na način da budu dostupni ženama iz sva tri regiona Crne Gore, te da su prilagođeni radnom vremenu i obavezama žena preduzetnica.
- da se prilikom organizovanja obuka i kreiranja programa preduzetničkog učenja posebna pažnja posveti potrebama žena - osoba sa invaliditetom (pristup prostorijama u kojima se vrši obuka, kretanje u prostorijama, upotreba posebnog softvera....).
- da se učenice i studentkinje podstiču za učešće u projektima virtuelnih preduzeća, kao i za volontersku praksu u preduzećima.
- da se promovira i podstiče mentorstvo, te ohrabruju postojeće i potencijalne preduzetnice da koriste benefite ovog vida preduzetničke obuke.
- da se među ženama promovira značaj edukacije iz oblasti ICT-ja, kao i mogućnosti i benefiti on-line učenja i poslovanja.

5. Pristup kreditima i finansijskim uslugama:

- da se stvore uslovi da programi finansiranja ženskog biznisa budu jednako dostupni i u ruralnim i urbanizovanim oblastima, i da su prilagođeni specifičnostima ženskog biznisa.
- da banke kreiraju kreditne linije za start-up preduzeća i za već postojeća preduzeća žena, po povoljnim uslovima tj. onim koje preduzetnice mogu da ispune (smanjenje kamatnih stopa, smanjenje kolaterala, pojednostavljenje i skraćivanje administrativnih procedura...); da se bolji pristup finansijskim tržištima omogući i putem uspostavljanja instrumenata garancija i alternativnih izvora finansiranja ženskog preduzetništva.
- da se pokrenu posebni programi kojima će se start-up biznis žena finansirati putem obezbjeđenja bespovratnih sredstava, odnosno grantova koji bi se dodjeljivali po osnovu kvalitetnih biznis planova; da se ovi programi ne uslovljavaju nezaposlenošću žena, već ih treba osmisliti i promovirati na način koji će biti atraktivan i za žene koje su zaposlene.
- da se za žene - osobe sa invaliditetom koje žele da započnu ili unaprijede sopstveni biznis omoguće dodatne subvencije i krediti.
- da se pripremi poseban program obuke, te sprovede obuka za ključno osoblje finansijskih institucija kako bi bolje razumjeli potrebe žena preduzetnica, a potom kreirali adekvatnu ponudu finansijskih proizvoda i usluga za žene preduzetnice (postojeći biznis, start-up).

- da IRF i komercijalne banke unaprijede međusobnu saradnju, naročito po pitanju efikasnije podrške onim preduzeticama čije je poslovanje preraslo potrebu za mikro-finansijskim uslugama i zahtijeva viši nivo kreditiranja (kretiti u većim iznosima).
- da poslodavačke organizacije, ženske poslovne asocijacije i druge partnerske organizacije iz programa rodne ravnopravnosti organizuju obuke i savjetovanja za preduzetnice (postojeće i potencijalne) o znanjima i vještinama koje im mogu pomoći u proceduri obezbjeđenja bankarskih sredstava.
- da se omogući snižavanje kriterijuma za dobijanje subvencionisanih kredita, kako bi se što veći broj preduzetnica podstakao da aplicira za sredstva ove vrste.
- da se podrži osnivanje garantnog fonda za žene preduzetnice; da se preispita mogućnost da se usluge garantnog fonda, u smislu izdavanja garancije za bankarski kredit za start up, obezbijede i za žene koje nisu vlasnice imovine.
- da se u sve programe finansiranja start up biznisa kao obavezan segment uključe edukacija i savjetovanje preduzetnica o efikasnom korišćenju i upravljanju tim sredstvima; da se za te potrebe finansijske institucije povežu sa provajderima obuke i savjetovanja (privatni i civilni sektor).

6. Pristup servisima za razvoj biznisa i informacijama:

- da nadležne državne institucije, poslodavačke organizacije, ženske poslovne asocijacije i NVO uvedu redovnu praksu razmjene informacija koje su od značaja za poslovanje preduzetnica i razvoj ženskog preduzetništva.
- da se na nivou lokalnih samouprava organizuje tzv. info servis (posebna telefonska linija) koji će biti u službi pružanja informacija potencijalnim i postojećim preduzeticama.
- da se kreira poseban internet portal koji će sadržati korisne poslovne informacije i omogućiti preduzeticama da ostvare dvosmjernu komunikaciju, odnosno dobiju brz i kvalitetan odgovor na postavljeno pitanje.
- da poslovna udruženja i ženske poslovne asocijacije sprovode praksu redovnog informisanja svojih članica po pitanjima od značaja za njihovo poslovanje, a pažnju treba da posvete i razvoju izdavačke djelatnosti (publikacije u kojima se obrađuju teme od interesa za preduzetnice).
- da provajderi preduzetničkih obuka za žene kao predavače angažuju i uspješne poslovne žene.

7. Udruženja i mreže žena preduzetnica:

- da kreatori ekonomske i socijalne politike podstiču umrežavanje žena, promovišu značaj ženskih poslovnih asocijacija (preduzetničkih udruženja) i članstvo u njima.
- da se promoviše i ohrabruje međusobna saradnja ženskih poslovnih asocijacija, kao i povezivanje sa lokalnim samoupravama, poslodavačkim udruženjima, NVO sektorom, međunarodnim organizacijama i udruženjima preduzetnica drugih zemalja.
- da poslodavačke organizacije i NVO pruže pomoć ženskim poslovnim asocijacijama u izgradnji kapaciteta, kao i jačanju aktivnosti zastupanja i lobiranja za interese svog članstva.

- da država (na nacionalnom i lokalnom nivou) kreira programe finansijske podrške za projekte ženskih poslovnih asocijacija.
- da ženske poslovne asocijacije razvijaju kvalitetne baze podataka svog članstva; da se podaci iz navedenih baza, kao i onih koje posjeduju poslodavačke organizacije i drugi razvojni partneri iz programa rodne ravnopravnosti, objedine u jedinstveni registar žena u biznisu.
- da za potrebe svog članstva, ženske poslovne asocijacije kreiraju poseban servis za pružanje besplatnih pravnih savjeta.
- da se napravi registar – baza mentora za potrebe edukacije i savjetovanja postojećih i potencijalnih žena preduzetnica; da se za mentore biraju uspješne preduzetnice i menadžerke, kao i stručnjaci različitih profila (bez obzira na pol).
- da se među ženama preduzeticama promovišu svjetski trendovi poslovnog umrežavanja, kao i benefiti učešća u zajednicama tog tipa (npr. koncept “coworking”).

8. Pristup poslovnom prostoru:

- da se obezbijedi partnerstvo javnog, privatnog i civilnog sektora (naročito na lokalnom nivou) za potrebe osnivanja ženskih biznis inkubatora – na nivou sva tri regiona; da se za te potrebe obezbijede novi ili iskoriste postojeći, napušteni poslovni objekti;
- da se u saradnji sa lokalnom samoupravom, u ženskim biznis inkubatorima omoguće povoljni uslovi za boravak stanara – žena preduzetnica (npr. prva godina gratis, niže cijene komunalnih usluga...).
- da se ojačaju kapaciteti postojećih biznis inkubatora i uvede kvota za uključivanje žena preduzetnica kao stanara inkubatora. Kvotni sistem za žene treba primijeniti i prilikom osnivanja novih biznis inkubatora.
- da se organizuju javni konkursi za pisanje najboljeg biznis plana za ženski start-up koji će pobjednici/cama, između ostalog, kao nagradu obezbijediti korišćenje poslovnog prostora (besplatno, po cijeni nižoj od tržišne...).
- da lokalne samouprave, prilikom donošenja odluke o izdavanju poslovnih prostora koji su u vlasništvu opštine, sagledaju mogućnosti po kojima bi se ženama preduzeticama ponudile određene povoljnosti za korišćenje takvih prostora (npr. prva godina gratis).

9. Pristup tržištima:

- da se publikacije o ekonomskim pokazateljima i tržišnim prilikama redovno objavljuju i da su dostupne za sve zainteresovane žene preduzetnice.
- da se sajam ženskog preduzetništva održava na godišnjem nivou, uz podršku države i partnerstvo sa ženskim poslovnim asocijacijama i drugim partnerima iz programa rodne ravnopravnosti (privatni i civilni sektor, međunarodne organizacije).
- da organizatori biznis foruma i B2B skupova (posebno međunarodnih) iste promovišu među ženama preduzeticama i njihovim poslovnim asocijacijama, naročito imajući u vidu značaj takvih događaja s aspekta razmjene informacija i prilika za otpočinjanje poslovne saradnje.

- *da organizatori sajmskih manifestacija u zemlji obezbijede povoljne uslove i posebne popuste za žene preduzetnice, odnosno njihov sajamski nastup.*
- *da za potrebe organizovanog nastupa privrednika na sajamskim manifestacijama u inostranstvu, organizatori takvih aktivnosti obezbijede povoljne uslove za učešće žena preduzetnica.*
- *da poslodavačka udruženja ostvaruju tješnju saradnju sa diplomatskim predstavništvima u Crnoj Gori, te obavještavaju privrednice o stanju i tržišnim prilikama, kao i mogućnostima povezivanja sa privrednicima drugih zemalja.*
- *da država obezbijedi mehanizme (na nacionalnom i lokalnom nivou) za ravnopravno učešće žena preduzetnica u procesima javnih nabavki, odnosno da im omogući da ostvare jednaku korist od takvih ekonomskih prilika.*

10. Stanje istraživanja o ženskom preduzetništvu:

- *da rodni aspekt bude prisutan u svim istraživanjima.*
- *da ženske poslovne asocijacije, poslodavačke organizacije i drugi partneri iz programa rodne ravnopravnosti u kontinuitetu proizvode podatke kojima se identifikuju barijere za razvoj ženskog preduzetništva na nacionalnom i lokalnom nivou, te daju preporuke za njihovo eliminisanje; da se s rezultatima takvih istraživanja upozna ukupna javnost.*
- *da nacionalni zavod za statistiku kontinuirano evidentira i statistički razvrstava sve podatke od značaja za razvoj preduzetništva - po polu; da zavod za te potrebe analizira efekte angažmana žena u biznisu, uz statističko poređenje sa aktivnostima i stanjem u preduzetništvu muškaraca, kao i da analizira uticaj koji tradicionalne vrijednosti, institucionalne, kulturološke, regulatorne i pravne barijere imaju na još uvijek nedovoljno učešće žena u privredi.*
- *da se podstiču studenti redovnih, a posebno postiplomskih studija da u većoj mjeri realizuju istraživačke projekte koji se bave tematikom ženskog preduzetništva i ekonomskog osnaživanja žena.*
- *da se sprovode istraživanja o nivou postojećih znanja i vještina žena preduzetnica, te da se ispita nivo usklađenosti postojećih obuka sa njihovim potrebama; da se s rezultatima istraživanja upoznaju razvojni partneri i provajderi obuke, a u cilju kreiranja novih programa edukacije za žene preduzetnice.*

2. Uvod

U poglavljima koja slijede biće analizirani uslovi za razvoj ženskog preduzetništva, odnosno pravni okvir, strategije Vlade, trenutna ekonomska situacija, kao i ukupna situacija na tržištu s aspekta preduzeća u vlasništvu žena.

Od formiranja bivše SFRJ, ravnopravnost je bila dominantna ideologija koja je zagovarana do devedesetih godina prošlog vijeka na prostoru čitave SFRJ, što znači i u Crnoj Gori, a pored ostalih oblika uključivala je i ravnopravnost polova. Međutim, patrijarhalni obrasci odnosa reprodukovani su i u tom periodu.

Istraživanje o ženama u politici, koje je sprovedeno tokom 2012. godine za potrebe kancelarije UNDP u Crnoj Gori, pokazuje da i danas crnogorsko društvo oblikuju duboke patrijarhalne norme. Veliki broj građana sklon je da se saglasi sa tvrdnjama koje vrlo eksplicitno izražavaju stavove po kojima je ženama mjesto u kući, a ne u javnom i političkom životu. Zanimljivo je da se i žene vrlo često slažu sa ovakvim stavovima, iako rjeđe od muškaraca. Stoga se može reći da su i privatni i javni patrijarhat, kao sklop stavova o rodnim ulogama i mjestu muškaraca i žena u javnom i privatnom životu, veoma izraženi, a da su generatori takvog stanja prije svega muškarci, ali i žene.

Ipak, stope aktivnosti žena u svim bivšim socijalističkim zemljama su bile veoma visoke prema međunarodnim standardima. Devedesete godine prošlog vijeka donose trendove retradicionalizacije koji vode pogoršanju ukupnog položaja žena u našem društvu. Pogoršanje društvenog položaja žena u državama bivše Jugoslavije posebno je vidljivo u narušavanju ekonomskih pozicija u odnosu na prethodni period, i to prije svega kroz smanjenje stope aktivnosti žena, niža primanja, veću zaposlenost žena u manje profitnim sektorima, a manju zastupljenost u odnosu na muškarce na rukovodećim položajima i među preduzeticima.

Iako je period socijalizma ženama na ovim prostorima ostavio u nasljeđe značajan pomak u emancipaciji (veliki iskorak za žene ostvaren je u obrazovnoj sferi), a zatim i osvajanjem pozicija na tržištu radne snage, u pogledu razvoja preduzetništva taj period je značio diskontinuitet. Dolazak socijalizma je prekinuo početne procese razvoja preduzetništva tokom kratke faze kapitalističke industrijalizacije u predratnoj Jugoslaviji, u prvoj polovini 20. vijeka. Konačno, nakon devedesetih godina prošlog vijeka dolazi do restrukturiranja privrede i ekonomskih reformi koje rezultira i značajnim razvojem preduzetništva koje i dalje prati veliki broj teškoća i slabosti.

Danas, nakon godina duboke krize, sporog oporavka, rasta nezaposlenosti i siromaštva i nastavka recesije, čak i uz najveće napore u pravcu fiskalne konsolidacije i strukturnih reformi koje moraju da se nastave, postoji opasnost da zemlje regiona budu uhvaćene u začarani krug koji potencira ciklus dugoročne štednje, niskog, ako ne i negativnog rasta, visokog duga i rizika od socijalnih potresa.

Sa drugim talasom recesije nezaposlenost nastavlja da raste. Tri godine nakon što je svjetska kriza pogodila region i dalje slabe tržišta rada u većini njegovih ekonomija. Stopa nezaposlenosti u Crnoj Gori je veća no što je bila prije krize.

Finansijska održivost javnog sektora, naročito državne uprave, i njen uticaj na državni budžet, strateško je pitanje još od obnove nezavisnosti Crne Gore, a ovo pitanje postalo je još kompleksnije posljednjih godina usled uticaja globalne finansijske krize. Pod uticajem navedenih okolnosti Vlada se, već nekoliko godina, nalazi u situaciji da preduzima mjere kojima se obezbjeđuje fiskalna održivost, između ostalog i kroz ograničavanje fonda zarada, a s druge strane potrebe da se

unapređuje efikasnost javne uprave i izgrađuju kapaciteti za upravljanje procesom pristupanja Evropskoj uniji.

Iskustva država koje su prošle slične procese pokazuju da adekvatno dimenzionisanje ili optimizacija javnog sektora može da podrazumijeva, ali nužno ne dovodi do smanjenja broja zaposlenih.

Sa učešćem od oko 30% zaposlenih u javnom sektoru u odnosu na ukupnu zaposlenost, ali i prema ostalim uporednim pokazateljima, Crna Gora se kad je riječ o veličini javnog sektora nalazi iznad prosjeka za države OECD-a. Bez obzira na izjave zvaničnika koji demantuju otpuštanja zaposlenih u državnoj administraciji, nikako se ne smije prenebregnuti činjenica da bi smanjivanje broj zaposlenih u državnoj administraciji imalo poseban uticaj na položaj žena na tržištu rada. I pored činjenice da sve veći procenat žena stiče visoko obrazovanje, položaj žena na tržištu rada je lošiji u odnosu na mušku populaciju, posebno u pogledu dostupnosti rukovodećih funkcija, a naročito u oblasti samozapošljavanja i politike. Ipak, zakonodavni i strateški dokumenti koje je Crna Gora donijela u posljednjih nekoliko godina predstavljaju dobru osnovu za rješenje ovih problema.

Pojava i razvoj ženskog preduzetništva u proteklih 20 godina tijesno je povezana sa procesom izjednačavanja muških i ženskih prava i demokratizacijom društva u cjelini. Međutim, i pored sveobuhvatne demokratizacije društva, Crnu Goru posljednjih 10 godina karakteriše tranzicioni period praćen manjim obimom proizvodnje, ubrzanom privatizacijom i transformacijom privrednih organizacija. Sve to dovodi do porasta nezaposlenosti, naglog siromašenja određenih društvenih slojeva i promjene načina života muškaraca i žena. Iako godine ekonomske stagnacije pogađaju i muškarce i žene, statistički podaci ukazuju da su žene ugroženije od muškaraca, prije svega u smislu veće nezaposlenosti, ali i u pogledu siromaštva naročito kada se radi o samohranim majkama. Takve ekonomske prilike dovode do percipiranja preduzetništva kao značajnog puta za obezbjeđenje zarade putem samozapošljavanja.

Ipak, uslovi za razvoj preduzetništva još uvijek su nepovoljniji za žene nego za muškarce, a tome i doprinose i dalje duboko ukorjenjeni patrijarhalni stavovi muškaraca, ali i žena u Crnoj Gori. Rodna neravnopravnost se ispoljava kroz nedovoljnu političku participaciju žena, ekonomsku nejednakost, neravnopravnu podjelu obaveza u porodici, razlike u vlasništvu nad imovinom koja dovodi žene u izuzetno težak položaj za započinjanje sopstvenog posla...

Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori se danas nalazi u ranoj fazi razvoja koja se slikovito može nazvati "preduzetništvo iz nužde", a koje naročito karakteriše potreba za pronalaženjem alternative zapošljavanju kod poslodavca.

Preduzetništvo, kao ključni element potencijala za rast i razvoj svake zemlje, u Evropskoj uniji je prepoznato kao glavni pokretač moderne i dinamične privrede zasnovane na znanju. Iskustva drugih zemalja govore da je za prelazak na viši stepen razvoja ženskog preduzetništva potrebno da ono u većoj mjeri bude institucionalno podržano. Samo na taj način preduzetnički potencijal žena može dati svoj puni doprinos i razvoju ekonomije i modernog društva u Crnoj Gori.

2.1 Cilj istraživanja

Globalna ekonomska kriza dovela je do velikog rasta nezaposlenosti u cijelom svijetu. Koncept „stalnog zaposlenja“, a naročito „sigurnog posla do odlaska u penziju“ gotovo da više i ne postoji. U takvim uslovima, podsticanje preduzetništva postaje jedna od posebno važnih mjera koje

vlade mnogih zemalja uvode u svoje politike sprovodeći programe namijenjene samozapošljavanju, razvoju biznisa, otvaranju novih radnih mjesta i ekonomskom rastu.

Poseban izazov u procesima oporavka i daljeg razvoja crnogorske privrede predstavlja upravo žensko preduzetništvo čiji je potencijal važan izvor ukupnog ekonomskog rasta. Stoga je cilj ovog izvještaja da izvrši procjenu okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori i to po deset ključnih oblasti politika i programa definisanih u okviru *Integrisanog okvira alata i metodologije za procjenu ILO-a*:

1. Politika upravljanja i koordinacije;
2. Regulatorna i pravna pitanja;
3. Promocija žena kao preduzetnica;
4. Pristup edukaciji i obuci;
5. Pristup kreditima i finansijskim uslugama;
6. Pristup servisima za razvoj biznisa i informacijama;
7. Udruženja i mreže žena preduzetnica;
8. Pristup poslovnim prostorijama;
9. Pristup tržištima;
10. Stanje istraživanja o ženskom preuzetništvu.

2.2 Metodologija

Ovaj izvještaj kreiran je pomoću "AfDB/ILO Integrisanog okvira alata i metodologije za procjenu" i predstavlja integraciju podataka dobijenih primjenom različitih istraživačkih tehnika koje su primijenjene sa istim ciljem – procjena okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori.

Procjena po 10 ključnih oblasti vršena je primjenom sledećih istraživačkih tehnika: desk istraživanje, dubinski intervjui sa donosiocima odluka, fokus grupe u kojima su učestvovalе žene preduzetnice.

Desk istraživanje

Desk istraživanje, odnosno sekundarno istraživanje podrazumijeva pregled, sređivanje i/ili sintezu postojećih istraživanja, a ne primarno istraživanje, kao i analizu postojećih strategija i zakonskih rješenja.

U ovom istraživanju korišćen je niz izvora podataka koji bi mogli biti grupisani u dvije kategorije:

- Procjena zakonskog okvira za razvoj ženskog preduzetništva, kao i postojećih institucionalnih mehanizama podrške, strateških dokumenata, postojećih vidova pomoći ženama preduzeticama poput kreditnih linija i edukacija;
- Pregled svih zvaničnih podataka i istraživanja koji se odnose na ekonomsku situaciju, stanje na tržištu rada i, posebno, na žensko preduzetništvo.

Dubinski intervjui

Dubinski intervjui spadaju u grupu kvalitativnih istraživanja. Putem ovih individualnih intervjua prikupljaju se podaci o ponašanju, mišljenju, osjećanjima i iskustvima ili opažanju određene ideje, programa ili situacije. Dubinski intervjui predstavljaju najefikasniji metod u slučajevima kada je potrebno doći do dubljeg razumijevanja nekog fenomena, otkriti stavove, mišljenja i emocije predstavnika ciljnih grupa i rasvijetliti mehanizme pomoću kojih se odvijaju neki procesi. Kako je cilj

ove studije sveobuhvatno sagledavanje uslova za žensko preduzetništvo, ovaj metod je odabran kao najprikladniji. Takođe, ovaj metod se najčešće primjenjuje prilikom istraživanja sa tzv. stakeholderima, odnosno ključnim informatorima, što je i u ovom istraživanju bio slučaj budući da je do njih relativno teško doći i da ih nije moguće organizovati za neki drugi vid kvalitativnog istraživanja (npr. grupnu diskusiju).

Tokom intervjua, obučeni moderator razgovara sa ispitanikom koji može da bude član ciljne grupe ili sa ključnim informatorima koji imaju posebno znanje o ciljnoj populaciji, status među članovima ciljne populacije, pristup važnim informacijama ili volju da podijeli svoje znanje i vještine. U slučaju ovog istraživanja, dubinski intervjui trajali su između 30 i 45 minuta i sprovedeni su od strane iskusnog i obučenog moderatora.

Kao vodič za razgovor prilikom intervjuisanja korišćena su pitanja sadržana u „AfDB/ILO Integrisanom okviru alata i metodologija“ koji je dostavila UPGC, pri čemu su ista djelimično prilagođena od strane ISM-a.

Ukupno je intervjuisano 17 ključnih informatora koji su odabrani u saradnji sa UPGC i ILO, budući da su prepoznati kao relevantni za temu ženskog preduzetništva.

Sagovornici u dubinskim intervjuima
Ministarstvo ekonomije
Ministarstvo finansija
Ministarstvo rada i socijalnog staranja
Ministarstvo za ljudska i manjinska prava - Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti
Poreska uprava
Direkcija za razvoj MSP
Investiciono razvojni fond Crne Gore
Zavod za zapošljavanje Crne Gore
Zajednica opština Crne Gore
Privredna komora Crne Gore
Asocijacija poslovnih žena Crne Gore
Montenegro Biznis Alijansa
Udruženje preduzetnica Crne Gore
Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore
UNDP u Crnoj Gori
Erste bank AD Podgorica
TV Vijesti

Fokus grupe

Fokus grupe spadaju u kvalitativan oblik istraživanja čiji je ključni izvor analize i interpretacije interakcija između ispitanika. Fokus grupa podrazumijeva neformalnu diskusiju na zadatu temu sa malim brojem izabranih učesnika (obično 6-12), s ciljem razmjene njihovih znanja, stavova, vrijednosti, motiva, značenja, vjerovanja i sl. Smatra se da navedeni broj učesnika čini optimalnu veličinu grupe – dovoljno malu da svakom učesniku omogući da iznese svoj stav, ali i dovoljno veliku da se razvije određena grupna dinamika. Princip homogenosti jedno je od ključnih pravila pri izboru učesnika (treba da budu dio iste društvene grupe tj. što sličniji jedni drugima). Ono što fokus grupe čini jedinstvenim je grupno intervjuisanje i sinergija grupne interakcije koja pomaže da se na osnovu

pažljivo dizajniranih pitanja generišu podaci i dobiju informacije značajne za ispitivanje određene društvene pojave. Prilikom analize rezultata nisu važne brojke, već se analiza vrši na osnovu izgovorenih riječi/izjava. Fokus grupe se snimaju u audio ili audio-video formatu.

Za potrebe ovog Izvještaja organizovane su dvije fokus grupe, sa ukupno 12 učesnica – žena koje su vlasnice biznisa (registrovanog), posluju najmanje 2 godine, u različitim djelatnostima, sa sjedištem u različitim gradovima Crne Gore. Prva fokus grupa trajala je dva sata, druga sat i po, a diskusiju je vodio iskusen i stručno osposobljen moderator čija je uloga bila da opusti učesnice, omogući njihovo spontano ponašanje i izjave, usmjeri tok rasprave, podstakne interakciju i razmatranje svih oblasti zadate teme. Smjernice za raspravu pripremljene su u skladu sa pitanjima sadržanim u „AfDB/ILO Integrisanom okviru alata i metodologija“.

U ovom izvještaju citirane su one izjave učesnica koje na najkvalitetniji način odražavaju stavove saopštene tokom njihovog učešća u fokus grupama. Imajući u vidu da prate rezultate desk istraživanja i dubinskih intervjua, citirane izjave doprinose i ukupnom legitimitetu izvještaja. To potvrđuje i dokumentovani materijal koji je UPCG pripremila (transkript i audio snimci fokus grupa).

Učesnice fokus grupa bile su članice: (1) Asocijacije poslovnih žena Crne Gore, odnosno UPCG; (2) Udruženja preduzetnica Crne Gore.

2.3 Ograničenja istraživanja

Ograničenja koja su identifikovana tokom rada na ovom izvještaju su:

- Kvalitativno istraživanje sprovedeno putem dubinskih intervjua i fokus grupa ne daje mogućnost generisanja statistike. Navedeno ograničenje je otklonjeno na način što su za potrebe izrade ovog izvještaja korišćeni statistički podaci objavljeni u istraživanjima domaćih i međunarodnih organizacija i institucija;
- Zbog malog uzorka uključenog u kvalitativno istraživanje, rezultati dubinskih intervjua ne mogu se smatrati reprezentativnim za populaciju iz koje učesnik potiče. Međutim, relevantnost istih nije dovedena u pitanje, naročito imajući u vidu da podaci dobijeni na taj način reflektuju mišljenja i stavove tog određenog dijela populacije.

3. Okvir za razumijevanje uslova za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori

3.1 Pravni okvir

Uređenje Crne Gore definisano je Ustavom Crne Gore donijetim 2007. godine kao najvišim pravnim aktom. Ustav, između ostalog, uvodi i princip rodne ravnopravnosti kroz dva člana. Tako se članom 18. Garantuje ravnopravnost žene i muškarca i obavezuje na razvijanje politike jednakih mogućnosti, dok se članom 8. predviđa zabrana svake neposredne ili posredne diskriminacije, po bilo kom osnovu. Pomenute odredbe Ustava su dalje detaljno definisane u Zakonu o rodnoj ravnopravnosti i Zakonu o zabrani diskriminacije.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, kao prvi antidiskriminacioni i najznačajniji zakon u oblasti rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, donijet je 2007. godine. Ovaj zakon rodnu ravnopravnost definiše kao *ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada* (član 2.). Zakon propisuje način obezbjeđivanja i ostvarivanja prava po osnovu rodne ravnopravnosti, ali i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola, čime bi se stvorile jednake mogućnosti za pripadnike oba pola u svim sferama društvenog života. Diskriminacija po osnovu pola je zakonski definisana kao *svako pravno ili faktičko, neposredno ili posredno razlikovanje, privilegovanje, isključivanje ili ograničavanje zasnovano na polu zbog kojeg se nekom licu otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u političkom, obrazovnom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, sportskom, građanskom i drugim područjima javnog života* (član 4.). Ipak, kako bi bio omogućen podsticaj ugroženim grupama, u zakonu se navodi da se diskriminacijom neće smatrati *opšte i posebne mjere, donijete ili preduzete radi otklanjanja i sprječavanja nejednakog tretmana žena i muškaraca, otklanjanja posljedica nejednakog tretmana žena i muškaraca i promovisanja rodne ravnopravnosti* (član 5.).

„Mislim da je situacija danas mnogo povoljnija za žene nego prije 11 godina kad sam ja počinjala, posebno kad je u pitanju start-up. Prije svega mnogo se više priča o preduzetništvu, informacije su mnogo više dostupne, postoji više udruženja kao na primjer Unija poslodavaca, Asocijacija poslovnih žena i slično a od državnih tu je Direkcija za mala i srednja preduzeća i slično. Jednostavno to su sve adrese kojima se jedna preduzetnica može obratiti makar informativno, da dobije neko usmjerenje.“

*Ksenija
11 godina u biznisu, djelatnost marketing*

Mjere za obezbjeđivanje rodne ravnopravnosti predviđene Zakonom o rodnoj ravnopravnosti su sljedeće:

- obaveza Skupštine i Vlade Crne Gore da, u okviru svojih nadležnosti, primjenjuje principe rodne ravnopravnosti, a naročito princip rodno balansirane zastupljenosti prilikom izbora i imenovanja na određene funkcije, obrazovanja radnih tijela i utvrđivanja sastava zvaničnih delegacija (član 10.)
- obaveza jedinica lokalne samouprave da u okviru svojih nadležnosti, podstiču i ostvaruju rodnu ravnopravnost, odnosno preduzimaju mjere i aktivnosti od značaja za ostvarivanje rodne ravnopravnosti (član 11.)
- obaveza političkih stranaka da svojim aktima, određuju način i mjere za postizanje rodno balansirane zastupljenosti žena i muškaraca u svojim organima, na kandidacionim listama za

izbor poslanika i odbornika, u izabranim klubovima poslanika i odbornika i za izbor na javne funkcije na svim nivoima (član 12.)

- obaveza medija da promovišu rodnu ravnopravnost kroz programsku koncepciju (član 13)

Kao vid nadogradnje Zakona o rodnoj ravnopravnosti, donijet je i Zakon o zabrani diskriminacije (2010) koji preciznije definiše posrednu i neposrednu diskriminaciju, kao i posebne oblike diskriminacije, te predviđa institucionalne mehanizme zaštite.

3.2 Politička participacija

Političko uređenje Crne Gore predviđa da pravo da bira i da bude biran za poslanika ima birač koji je navršio 18 godina života, koji je poslovno sposoban i koji ima prebivalište u Crnoj Gori najmanje 2 godine prije dana održavanja izbora (Zakonom o izboru odbornika i poslanika, 1998). Ipak, iako im zakon garantuje slobodu političkog angažmana, udio žena u parlamentu je godinama unazad nizak.

Nakon izbora 1992. godine, u crnogorski parlament je ušlo svega 8.2% žena, da bi se ovaj broj neznatno povećao 1996. godine, ali potom ponovo pao na 5.1% poslije izbora 1998. godine. Značajniji rast na 10.4% žena u skupštini uslijedio je 2001. godine i godinu dana kasnije (2002) kada je u Parlamentu bilo 13.3% žena. U posljednjem sazivu skupštine, prije izmjena izbornog zakona, udio žena iznosio je 13.6%.

U međuvremenu, septembra 2011. godine Zakon o izboru odbornika i poslanika izmijenjen je tako da uzima u obzir polne strukture izbornih lista političkih partija i koalicija. Izmjenama se uvodi `kvotni sistem` prilikom podnošenja izbornih lista za parlamentarne i lokalne izbore određujući da izborna lista mora sadržati najmanje 30% kandidata manje zastupljenog pola, a u slučaju da izborna lista koja ne ispunjava ovaj uslov ne otkloni nedostatke liste u zakonski predviđenom roku, izborna komisija odbiće proglašenje izborne liste. Istim izmjenama Zakona predviđa se da se mandati koje je izborna lista dobila dodjeljuju kandidatima prema redosljedu na izornoj listi. Ipak, i pored donijetih izmjena, novi sastav parlamenta uključuje svega 17.3% žena, što je omogućeno odredbom zakona da je podnosilac izborne liste taj koji određuje redosljed kandidata na listi (član 39.).

Prikazani podaci ukazuju da zastupljenost žena u crnogorskom parlamentu u poslednjih 20 godina raste, ali sa oscilacijama, te je i dalje niska, ali i ispod svjetskog prosjeka (19.6%).

Tabela 1. Zastupljenost žena u sazivima Skupštine Crne Gore, 1992-2012. (izvor: istraživanje „Žene u politici“ i podaci Skupštine Crne Gore)

SAZIV	Žene %
Saziv 1992-1996	8.2
Saziv 1996-1998	8.4
Saziv 1998-2001	5.1
Saziv 2001-2002	10.4
Saziv 2002-2006	13.3
Saziv 2006-2009	11.1
Saziv 2009.	13.6
Saziv 2012.	17.3

Kada se posmatraju organi vlasti, muškarci su značajno zastupljeniji kako u Vladi, tako i u organima Parlamenta. Funkciju predsjednika i potpredsjednika Vlade Crne Gore obavljaju muškarci.

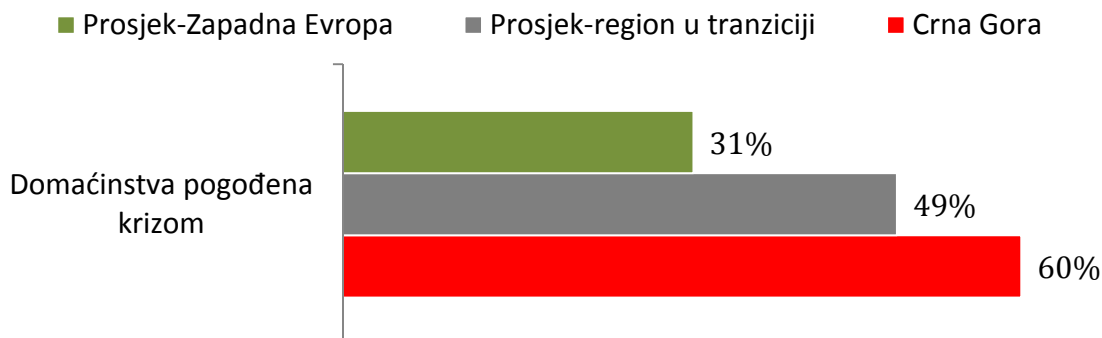
Od ukupno 17 ministarstava, funkciju ministarke obavljaju samo tri žene (Ministarstvo odbrane, Ministarstvo nauke i Ministarka bez portfelja). Istovremeno, veća zastupljenost žena prisutna je u kabinetima ministara (šefovi kabineta, pomoćnici, savjetnici, sekretari) gdje žene čine čak 45% zaposlenog kadra. Ukoliko se posmatra cjelokupan sastav, u Vladi ima 41.6% osoba ženskog pola. Kada sva radna tijela u crnogorskom parlamentu posmatramo zajedno, žene zauzimaju 23% mjesta. Pri tom, poslanice uopšte nisu uključene u 5 od ukupno 14 parlamentarnih odbora, a to su: Odbor za bezbjednost i odbranu, Odbor za ekonomiju, finansije i budžet, Odbor za antikorupciju, Ustavni odbor i Komisija za praćenje i kontrolu postupka privatizacije. S druge strane, žene čine većinu u Odboru za rodnu ravnopravnost (90.9%), a značajno su zastupljene i u Odboru za prosvjetu, kulturu, nauku i sport (45.5%).

3.3 Ekonomsko okruženje

Trenutna ekonomska situacija i uticaj krize

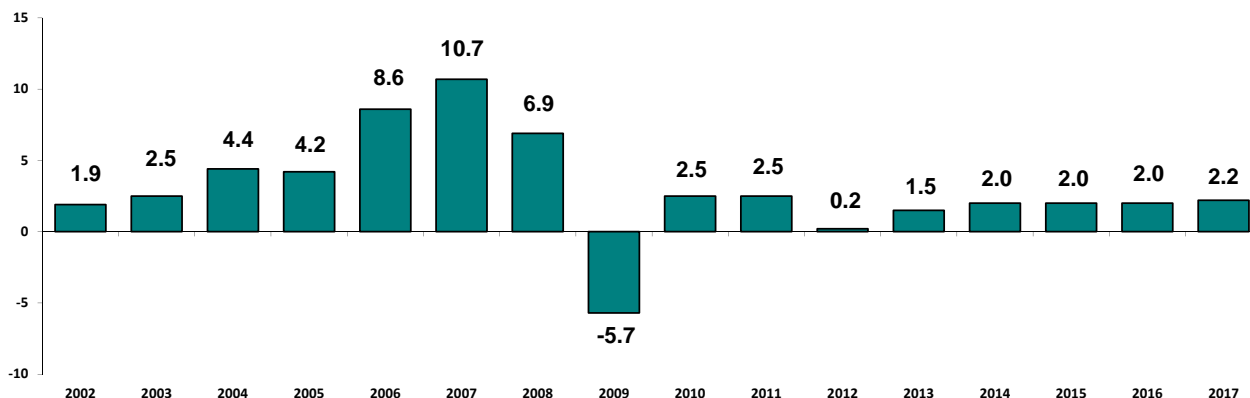
Svjetska ekonomska kriza je u velikoj meri pogodila i Crnu Goru. Značajno veći udio domaćinstava u Crnoj Gori je osjetio negativne efekte, nego što je to bio slučaj u regionu i Zapadnoj Evropi. Čak 60% domaćinstava u Crnoj Gori pogođeno je krizom, što je upola manje od zapadne Evrope (podaci Life in transition II, EBRD, 2011).

Grafikon 1. Domaćinstva pogođena krizom (izvor: Life in transition II, EBRD, 2011)

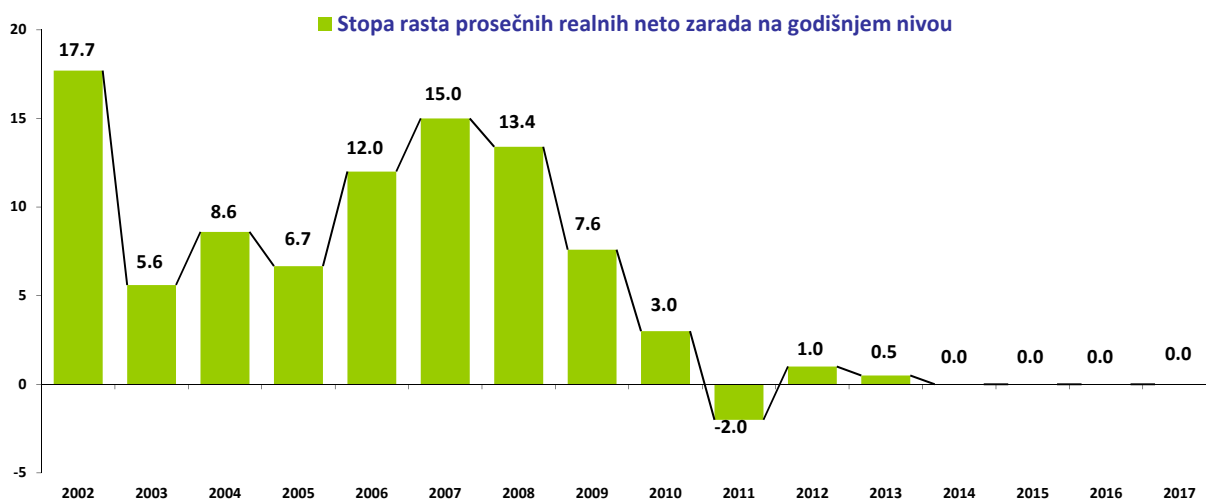

Nakon najvećeg udara krize tokom 2009. godine, o čemu svjedoči negativan rast BDP-a od 5.7, uslijedio je djelimični oporavak tokom 2010. i 2011. godine. Ipak, kao i u ostalim zemljama Jugoistočne Evrope, naredna 2012. godina donijela je novi talas recesije, djelimično uslovljen posljedicama oštrem zime na ekonomsku aktivnost i rastom nezaposlenosti. Posljedice su se ogledale u smanjenju potrošnje, investicija i izvoza (rast BDP-a 0.2).

Grafikon 2: Stopa rasta bruto domaćeg proizvoda
(izvor: Statistički godišnjak, Monstat, 2012)

Grafikon 3: Stopa rasta prosječnih neto zarada na godišnjem nivou
(izvor: Statistički godišnjak, Monstat, 2012)

Kada su u pitanju zarade, uticaj krize se osjetio već 2009. godine jer, iako su plate u prosjeku rasle, zabilježni rast bio je mnogo manji nego u godinama koje su prethodile (7.6). Plate su rasle još samo u 2010. godini, ali veoma malo (3.0), da bi se nakon toga u 2011. smanjile

Pad BDP-a i smanjenje prosječnih zarada direktno je uticalo na prihode domaćinstava. Od 2009- 2011. godine, stopa siromaštva, odnosno procenat domaćinstava koja žive ispod apsolutne linije siromaštva konstantno raste. Tako je stopa siromaštva od 9.3% u 2011. godini gotovo duplo veća od one zabilježene 2008. godine kada je iznosila 4.9% (Analiza siromaštva u Crnoj Gori, Monstat, 2011).

Tabela 2: Linija siromaštva u Crnoj Gori
(izvor: Analiza siromaštva u Crnoj Gori, Monstat, 2011)

LINIJA SIROMAŠTVA					
	Nacionalna apsolutna linija siromaštva (u € mjesečno, po ekvivalent, odraslom licu)	Stopa siromaštva (%)	Jaz siromaštva (%)	Oštrina siromaštva (%)	Gini koeficijent (%)
2006	144,68	11,3	1,9	0,6	24,4
2007	150,76	8,0	1,4	0,4	26,4
2008	163,57	4,9	0,9	0,3	25,3
2009	169,13	6,8	1,4	0,5	26,4
2010	169,98	6,6	1,1	0,3	24,3
2011	175,25	9,3	2,0	0,7	25,9

Prema **Izveštaju o globalnoj konkurentnosti 2012-2013** (GCI) Svjetskog ekonomskog foruma, Crna Gora je zauzela 72 mjesto po konkurentnosti ekonomije (4.1 poena od mogućih 7) zabilježivši pad za 12 mjesta u odnosu na prošlu godinu (Tabela 3).

Tabela 3: Pozicija Crne Gore u globalnoj konkurentnosti u odnosu na zemlje regiona
(izvor: "Izveštaj o realizaciji Akcionog plana 2012 Strategije podsticanja konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015")

Zemlja / godina	GCI 2009-2010	GCI 2010-2011	GCI 2011-2012	GCI 2012-2013
Slovenija	37	45	57	56
Crna Gora	62	49	60	72
Hrvatska	73	77	76	81
Srbija	93	79	95	95
BiH	109	96	100	88
Makedonija	84	88	79	80
Albanija	96	102	78	89

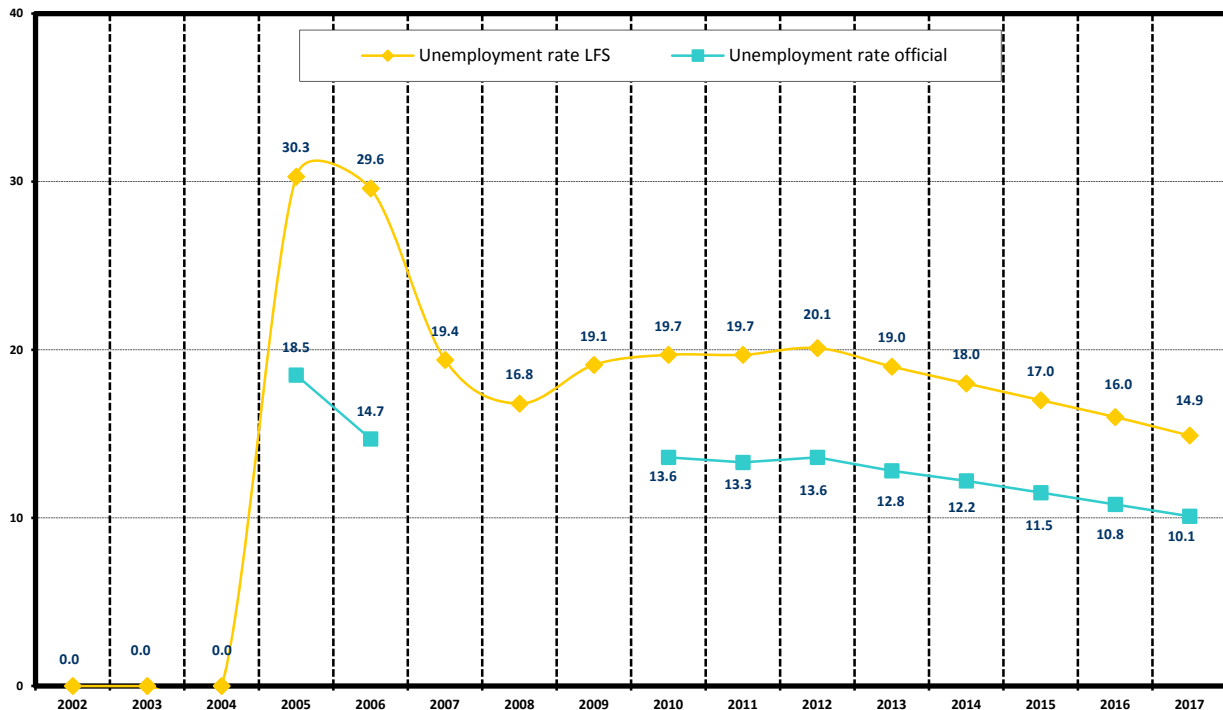
U poređenju sa podacima za 2011-2012, pad Crne Gore u periodu 2012-2013 evidentiran je u oblastima: Institucije, Infrastruktura, Makroekonomska stabilnost, Zdravstvo i osnovno obrazovanje, Visoko obrazovanje i obuke, Efikasnost tržišta roba, Efikasnost tržišta rada, Finansijsko tržište, Tehnološka spremnost. Indikatori Biznis sofisticiranost i Inovacije su zadržali isti broj bodova, ali su zabilježili pad na rangi listi zemalja (zbog bržeg napretka drugih zemalja). Sa druge strane zabilježena je ista pozicija u okviru indikatora Veličina tržišta.¹

¹ Poređenja radi, Crna Gora je u GCI 2011-2012 najlošije indekse imala za Veličinu tržišta (2,0), Inovativnost (3,4) i Sofisticiranost biznisa (3,8).

3.4 Tržište radne snage

Rast nezaposlenosti se vezuje za početak tranzicije i privatizacije državnih preduzeća. Ipak, sa rastom stranih investicija u Crnoj Gori stopa nezaposlenosti se smanjuje 2007. i 2008. godine i, iako od 2009. ponovo bilježi blagi rast, relativno je stabilna. Podaci iz Ankete o radnoj snazi (Monstat, 2012) ukazuju da je stopa nezaposlenosti 2011. godine iznosila 19.7%, što je značajno više od prosjeka EU u kojoj iste godine 10.2% radno aktivnog stanovništva nije imalo zaposlenje.

Grafikon 4: Stopa nezaposlenosti (izvor: ZZZCG i Monstat, 2012)

Podaci iz Ankete o radnoj snazi ukazuju da je stopa nezaposlenosti u trećem kvartalu 2012. godine nešto viša među ženama, te da žene češće rade u manje profitnim sektorima, dok su rukovodeći položaji i preduzetničke aktivnosti dominantnije zastupljeni među muškom populacijom.

Kada se posmatra samo stanovništvo koje bi po godinama starosti trebalo da spada u radno sposobno, odnosno starije od 14 godina, žena u toj starosnoj grupi ima više od muškaraca. Ipak, među zvanično radno aktivnim građanima Crne Gore je više muškaraca, dok su žene zastupljenije u kategoriji neaktivnog stanovništva (Tabela 4).

Tabela 4. Radna aktivnost stanovništva četvrti kvartal 2012
(izvor: Anketa o radnoj snazi, Monstat, 2013)

	Muškarci	Žene
Stanovništvo (15+)	48.8	51.2
Aktivno ²	55.1	44.9
Zaposlena lica	52.2	47.8
Nezaposlena lica	55.6	44.4
Neaktivno ³	42.9	57.4

Posmatrano prema stepenu obrazovanja, zaposlene žene su u prosjeku češće od muškaraca višeg ili visokog obrazovanja, odnosno 33.2% njih je završilo višu školu ili fakultet u poređenju sa 26.2% zaposlenih muškaraca. Ipak, radno aktivni muškarci i žene u Crnoj Gori, bez obzira na trenutni radni status, najčešće su srednjeg nivoa stručne spreme (Tabele 5 i 6).

Tabela 5: Zaposlena lica po stepenu obrazovanja i polu, Crna Gora četvrti kvartal 2012 (izvor: Anketa o radnoj snazi, Monstat, 2013)

Stručna sprema	Muškarci	Žene
Bez škole i nepotpuna osnovna škola	0.7	0.2
Osnovna škola	5.3	4.9
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	11.5	9.4
Srednje opšte obrazovanje	4.6	8.7
Srednje stručne škole	51.6	43.6
Više i visoko stručno obrazovanje	26.2	33.2

Ukoliko se posmatra samo nezaposleno stanovništvo Crne Gore, može se uočiti da među muškarcima i ženama iz ove grupe trenutno nema značajnijih razlika po pitanju obrazovanja.

Tabela 6: Nezaposlena lica prema stepenu obrazovanja i polu, Crna Gora četvrti kvartal 2012
(izvor: Anketa o radnoj snazi, Monstat, 2013)

Stručna sprema	Muškarci	Žene
Bez škole i nepotpuna osnovna škola	–	(2.0)
Osnovna škola	11.2	17.3
Stručno obrazovanje nakon osnovne škole	13.5	7.0
Srednje opšte obrazovanje	3.5	7.7
Srednje stručne škole	54.6	53.1
Više i visoko stručno obrazovanje	13.5	13.0

Mušku populaciju karakteriše značajno veći stepen preduzetničke aktivnosti: dok sopstveni posao posjeduje 19.2% zaposlenih muškaraca, ovaj vid zaposlenja karakteriše 9.3% žena, ali će ova tema biti detaljnije obrađena u sljedećem poglavlju (Tabela 7).

²Aktivno stanovništvo (radnu snagu) čine sva zaposlena i nezaposlena lica stara 15 i više godina.

³Neaktivno stanovništvo čine sva lica stara 15 i više godina koja nijesu svrstana u aktivno stanovništvo

Tabela 7: Zaposlena lica po statusu zaposlenja i polu, Crna Gora četvrti kvartal 2012
(izvor: Anketa o radnoj snazi, Monstat, 2013)

Status zaposlenja	Muškarci	Žene
Samozaposleni	19.2	9.3
Zaposleni radnici	80.1	89.4
Porodični radnici	(0.7)	1.3

Analiza razlika u prosječnim zaradama između zaposlenih žena i muškaraca u Crnoj Gori u periodu od 2008. do 2011. godine ukazuje da je razlika išla u korist pripadnika muškog pola, odnosno da je **rodni jaz u satnicama iznosio 16%**. Čak i kada se izračunati rodni jaz koriguje na taj način da uzima u obzir i profil radnika (razlike u obrazovanju između muškaraca i žena, radno iskustvo, profesije), on u Crnoj Gori ostaje isti. U većini razvijenih zemalja se rodni jaz nakon ove korekcije smanjuje, budući da zaposlene žene u poređenju sa muškarcima imaju nešto lošije radne karakteristike koje ova formula uzima u obzir, te otuda potiču njihova niža primanja.

Podatak da su nekorigovani i korigovani rodni jaz istog nivoa, ukazuje da čak i kada bi žene imale identični nivo obrazovanja, radno iskustvo i druge radne karakteristike kao muškarci, njihove zarade bi i dalje bile niže. Razlike u zaradama se djelimično prepisuju direktnim razlikama u prihodima, odnosno većim nagradama za muškarce za iste radne karakteristike (oko 25% rodnog jaza), ali mnogo više neopaživim razlikama između muškaraca i žena koje poslodavac nagrađuje - poput veće spremnosti da se preuzme rizik (75% rodnog jaza potiče od neopaživih razlika).

Ukoliko se posmatra korigovani rodni jaz u različitim kategorijama zarada, može se uočiti da on raste sa visinom prihoda, te da je najmanji među najnižim zaradama (10%), a da iznosi čak 20% među najvišim primanjima. Zabilježena razlika ukazuje na **prisustvo „staklenog plafona“** za žene, odnosno da žene ne zauzimaju pozicije koje donose najviša mjesečna primanja. Razlog tome može biti u diskriminaciji od strane poslodavca, ali i u odlukama samih žena ukoliko one, zarad ispunjenja očekivanja po osnovu svoje rodne uloge (supruga i majke), ne prihvataju odgovornija i zahtjevnija radna mjesta.

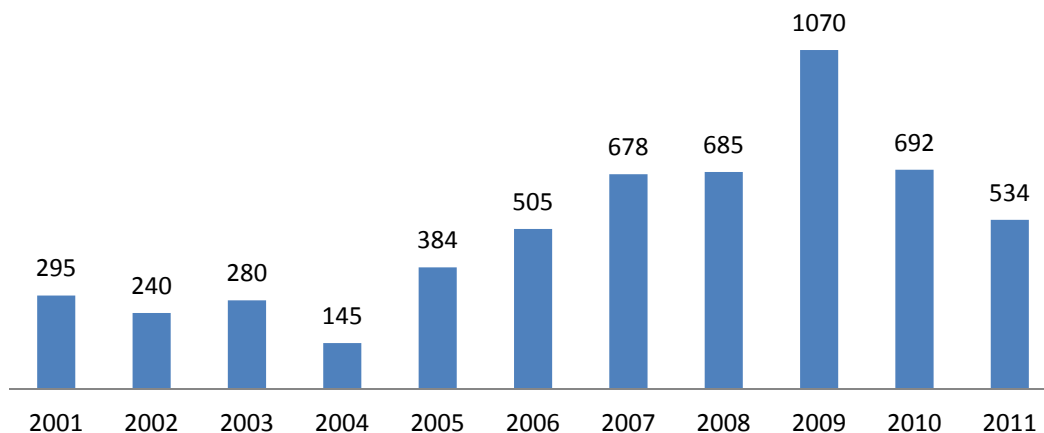
3.5 Poslovna klima u Crnoj Gori

Nakon proglašenja nezavisnosti Crne Gore, uslijedio je značajan priliv stranih investicija u privredu (grafikon 4). Ipak, nakon najviših ulaganja u 2009. godini (1070 miliona eur) uslijedio je djelimični pad, te su investicije u 2011. godini iznosile 692 miliona eura ("Strategija privlačenja stranih direktnih investicija 2013-2015"). Kako investicije direktno zavise od poslovne klime u zemlji, Savjet stranih investitora (SSICG) ocijenio je različite pokazatelje poslovnog ambijenta u Crnoj Gori. Kada je u pitanju opšta ocjena, odnosno procjena lakoće poslovanja u Crnoj Gori zasnovana na percepciji, rejting Crne Gore iznos 5.8 od mogućih 10 ("Bijela knjiga 2011: Investiciona klima – šanse i izazovi", SSICG).

Tri godine za redom, Crna Gora je bilježila najveći priliv SDI po stanovniku u Evropi. U periodu 2006-09 ukupne SDI iznosile su preko 3 milijarde eura, od čega je samo u 2009. ostvaren priliv od 1,07 milijardi. Ipak, 2009. godina se ne može uzeti kao reper iz razloga što je te godine privatizovan dio Elektroprivrede Crne Gore. U 2011. ostvaren je priliv od 534 miliona eura, što je za 158 miliona eura ili 22,83% manje u odnosu na 2010. godinu.

Grafikon 4: Direktne strane investicije u milionima EUR u Crnoj Gori (izvor: "Strategija privlačenja stranih direktnih investicija 2013-2015", Agencija Crne Gore za promociju stranih investicija)

Pored opšteg rejtinga, ocijenjena je lakoća poslovanja u pojedinim sektorima, a po mišljenju stranih investitora najbolji ambijent je u sektoru telekomunikacija i informacionih tehnologija (rejting 8), u turizmu (7), a zatim u trgovini, transportu i logistici (5.7).

Strani investitori u Crnoj Gori ocijenili su i pojedine oblasti od značaja za poslovanje, odnosno u kojoj mjeri su one pozitivno ili negativno uticale na njihovo poslovanje (skala od 1 do 10). Rezultati pokazuju da su najbolje ocijenjeni **porezi** (različiti porezi, takse, dažbine i ukupna konzistentnost i transparentnost u plaćanju poreza/izbjegavanju plaćanja poreza) sa ocjenom 6.3, potom **korporativno upravljanje** (finansijsko izvještavanje, zakonska regulativa iz oblasti stečaja, harmonizacija PDV-a sa EU praksom, revizorska praksa) sa ocjenom 5.5, zatim sa ocjenom 4.8 **razvoj nekretnina** (građevinske dozvole, registracije, katastar, izvršavanje ugovora o hipoteci, procjena vrijednosti nekretnina, itd.) i **vladavina prava** (trajanje privrednih sporova i sudskih postupaka, dozvole i licence, dozvole za boravak i rad stranaca, itd.), dok najlošiju ocjenu ima **tržište rada i zapošljavanje** (isplata otpremnina, ugovori o radu na određeno vrijeme, bolovanja, itd.) sa ocjenom 4.3.

Prilikom detaljnije analize navedenih oblasti, strani investitori su identifikovali nekoliko ključnih tema koje bi trebalo unaprijediti sa ciljem poboljšanja poslovnog ambijenta:

- **Tržište rada i zapošljavanja:** i dalje nedovoljno fleksibilno, prije svega zbog obaveznih ugovora o radu na neodređeno vrijeme i visokih otpremnina.
- **Razvoj nekretnina:** veliki razvojni potencijal, opterećen neadekvatnim regulatornim okvirom i poslovnim barijerama u vidu administrativnih procedura (npr. za dobijanje građevinske dozvole).
- **Porezi:** generalno povoljan poreski režim na nacionalnom nivou, međutim lokalni porezi i dadžbine koje naplaćuju opštine zabrinjavaju, kao i ad hoc uvođenje pojedinih dadžbina.
- **Korporativno upravljanje:** neophodne značajne promjene u oblasti finansijske transparentnosti i odgovornosti, zakonske regulative i prakse iz oblasti stečaja.
- **Vladavina prava:** i dalje su prisutni problemi kao što su predugi i komplikovani sudski postupci, kao i drugi administrativni postupci i javne usluge.

Istraživanje „**Doing Business Report 2013**“ sprovedeno je u 185 zemalja svijeta uključujući i Crnu Goru. U njemu se ocjenjuju različiti aspekti poslovanja u svakoj zemlji, odnosno određuje rang zemlje na listi svih 185 zemalja. Podaci u tabeli 8 ukazuju da je Crna Gora na 51. mjestu kada je u

pitanju generalna **ocjena lakoće poslovanja** za 2013. godinu, što predstavlja pad za četiri mjesta u odnosu na prethodnu godinu. Najbolje ocijenjeni aspekti (gde je Crna Gora u prvih 50 zemalja) su: dobijanje kredita (na 4. mjestu), zaštita investitora (32), međunarodna trgovina (42) i rješavanje nelikvidnosti (44). S druge strane, najproblematičnije tačke su dobijanje građevinske dozvole gde je Crna Gora u 10 zemalja sa najviše problema u ovoj oblasti (rang 176), izvršenje ugovora (135), registrovanje imovine (117) i plaćanje poreza (81).

Tabela 8: Rang Crne Gore prema lakoći poslovanja (od ukupno 185 zemalja)
(izvor: „Doing Business Report 2013“, Svjetska Banka)

Lakoća poslovanja	51
Dobijanje kredita	4
Zaštita investitora	32
Međunarodna trgovina	42
Rješavanje nelikvidnosti	44
Započinjanje biznisa	58
Uvođenje struje	69
Plaćanje poreza	81
Registrovanje imovine	117
Izvršenje ugovora	135
Dobijanje građevinske dozvole	176

Posljednje istraživanje iz 2012. godine, posmatrajući nove rezultate u odnosu na prethodne, naglašava tri pozitivna pomaka u Crnoj Gori u kreiranju bolje biznis klime. U pitanju su dobijanje građevinske dozvole, dobijanje kredita i zapošljavanje radnika. Pomaci se ogledaju u tome što su troškovi dobijanja građevinske dozvole sada manji usljed smanjenja troškova prije i poslije konstrukcione procedure. Takođe, poboljšana je i pristup kreditnim informacijama tako što je zagarantovano pravo dužnika da pregledaju svoje lične podatke. Smanjeni su i troškovi otpremnine, kao i maksimalno trajanje ugovora na određeno.

S druge strane, **Indeks pokretanja poslovanja** (“Starting a Business Index”)⁴ bilježi zvanično potrebne procedure za otpočinjanje biznisa i poslovanje preduzeća, te zemlje rangira u skladu s tim. Po ovom indeksu, pozicija Crne Gore se u periodu 2012-2013 pogoršala u odnosu na izvještajni period za 2011-2012, odnosno zabilježila pad sa 45. na 58. mjesto (od 185 zemalja). Poređenja radi, u istom periodu pad indeksa imale su i Hrvatska (pad sa 72. na 80. mjesto), Slovenija (sa 28. na 30.) i Bugarska (sa 48. na 57.), dok je Srbija zabilježila napredak (sa 91. na 42. mjesto).

„...ako bi država bila u stanju da omogući ženama preduzeticama da tokom prve godine ne plaćaju nikakve poreze. Mislim da bi to bio jako dobar stimulans jer je ta prva godina u svakom pogledu veoma teška i od te prve godine u značajnoj mjeri zavisi šta će se dalje dešavati..“

Marija
13 godina u biznisu, djelatnost marketing

⁴ Izvor: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/montenegro/>

3.6 Mala i srednja preduzeća

Mala i srednja preduzeća u Evropskoj uniji

S aspekta procesa evropskih integracija, 2012. godina je za Crnu Goru veoma važna, posebno imajući u vidu da je Evropski savjet, na sastanku održanom u Briselu 29. juna, potvrdio odluku o otvaranju pristupnih pregovora sa našom državom. Još jedan ključni korak za Crnu Goru u procesu integracija u moderne međunarodne ekonomske odnose i važan element podrške procesu unutrašnjih ekonomskih reformi predstavlja i sticanje statusa punopravnog člana STO.⁵

Kako se legislativa i tržište sve više usklađuje sa evropskim, od značaja je prikazati koji problemi su identifikovani u poslovanju malih i srednjih preduzeća (MSP) u Evropskoj uniji i shodno tome navesti preporuke koje su iz te analize proizašle.

Problem bankrota: U Evropskoj uniji 15% zatvaranja preduzeća uzrokovano je bankrotom. Gotovo 700 hiljada MSP godišnje doživi bankrot, što predstavlja gubitak od 2.8 miliona radnih mjesta. Ne samo da preduzetnici nakon bankrota nemaju želju da pokrenu novi biznis, već im na tom putu stoji i dužina procesa bankrota koja traje između 4 mjeseca i 9 godina. Stoga bi preporuka bila: *omogućiti preduzetnicima koji su doživeli bankrot da brzo dobiju novu šansu.*

Problem prevelikih regulatornih i administrativnih opterećenja: MSP su značajno više opterećena, te za istu obavezu troše i do deset puta više od velikih kompanija (npr. ako velika plaćaju 1 euro po zaposlenom, MSP potroše i do 10 eura). Preporuka: *Uzimati u obzir karakteristike MSP prilikom kreiranja legislative i pojednostaviti postojeće regulatorno okruženje.*

Problem komplikovanih i dugih administrativnih procedura: Ne samo da su administrativna opterećenja skupa, već zahtijevaju i puno vremena. Preporuka: *Promovisati elektronsku upravu i one stop shop rješenja.*

Problem nedovoljnog učešća MSP u javnim nabavkama: Na javne nabavke odlazi 16% BDP-a Evropske unije, ali MSP ne učestvuju u njima dovoljno. Razlog tome je prije svega slaba informisanost o postojećim javnim nabavkama i duge i komplikovane procedura koje ih obeshrabruju da učestvuju. Preporuka: *Prilagoditi uslove nabavke i procedure za MSP i napraviti vodiče za učestvovanje u javnim nabavkama.*

Problem neadekvatnog obrazovanja i obuke radnika kao i menadžmenta MSP: Više od 60% preduzeća ocijenilo je da preduzetnici i njihovi zaposleni u školama ne stiču potrebne kompetencije. Preporuka: *Podsticati istraživanja i aktivno upravljanje intelektualnom svojinom u MSP.*

Problem očuvanja životne sredine: MSP u mnogo manjem broju, u poređenju sa velikim kompanijama, uvode mjere štednje energije i sirovina, dok cijene energije i sirovina rastu. Preporuka: *Omogućiti MSP da u izazovima životne sredine pronađu mogućnosti, okrenu se novim "zelenim" tržištima i povećaju energetska efikasnost.*

⁵ Nakon višegodišnjeg pregovaračkog procesa o pristupanju koji je započeo 2004. godine, Crna Gora je 29. aprila 2012. godine postala 154. punopravna članica STO.

GEM izvještaj

Međunarodni istraživački projekat "Global Entrepreneurship Monitor" (GEM) pokrenut je još 1999. godine s ciljem proučavanja veza između preduzetništva i ekonomskog rasta. Crna Gora se ovom projektu priključila 2010. godine, potpisivanjem Sporazuma između institucija učesnika (Ekonomski fakultet Podgorica, IRF, Ministarstvo ekonomije, ZZZCG, Direkcija za razvoj MSP i PKCG).

GEM prvenstveno ima za cilj da pruži godišnju procjenu preduzetničkih aktivnosti na nacionalnom planu, ali i da ispita ulogu preduzetništva u ekonomskom razvoju Crne Gore. Podaci iz 2010. godine ukazuju da Crnu Goru karakteriše povećana industrijalizacija i obim ekonomije, kao i dominacija velikih firmi, što je svrstava u grupu **ekonomija baziranih na efikasnosti**.

Prema rezultatima GEM istraživanja za 2010. godinu, zemlje sa ovim tipom ekonomije karakteriše:

- najveći stepen preduzetničke aktivnosti među populacijom starosti od 25-34 godine
- **izraženija preduzetnička aktivnost muškaraca, u odnosu na procenat preduzetnika ženskog pola (prema GEM izvještaju za Crnu Goru, preduzetnička aktivnost muškaraca je dvostruko veća u odnosu na aktivnost žena)**

GEM istraživanje pruža informaciju o tzv. TEA indexu, kojim se utvrđuje procenat populacije starosti od 18-64 godine čija je preduzetnička aktivnost kraća od 42 mjeseca. Izvještaj za 2010. godinu pokazuje da se Crna Gora nalazi na prvom mjestu u grupi zemalja Istočne Evrope po tzv. TEA indexu, odnosno na 7. mjestu u grupi ekonomija čiji se razvoj bazira na efikasnosti. Ovakvi podaci ukazuju da je ekonomija Crne Gore ekonomija sa relativno kratkom istorijom primjene principa preduzetništva.

Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore

Svake jeseni, u okviru Paketa proširenja, EK objavljuje izvještaj koji sadrži informacije o napretku u ispunjavanju preporuka EK koji su postale države kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU. Takođe, izvještaj sadrži preporuke koje je potrebno preduzeti u periodu koji slijedi i u tom dijelu služi kao putokaz za zemlje kandidate i potencijalne kandidate.

U Izvještaju o napretku Crne Gore za 2012. godinu, EK je za poglavlje 20: Preduzetništvo i industrijska politika konstatovala da je zabilježen mali napredak: „Postoje razne strategije i institucije, ali su neophodni dalji naponi kako bi se osigurao razvoj i sprovođenje ove politike.“ Takođe, ocijenjeno je da „Posmatrano u cjelini, veliki neformalni sektor i teškoće u dobijanju kredita predstavljaju dva glavna izazova za razvoj preduzeća.“

„Obaveze prema zaposlenima redovno podmirujem, na pune plate uplaćujem sve doprinose i svi su zaposleni prijavljeni. Ali nekako mi se čini da inspekcije češće posjećuju one koji imaju registrovan biznis. Ja sam nedavno imala inspekciju i sve je bio kako treba i jedino što su našli kao propust je to što cijena jednog artikla po njima nije bila istaknuta na propisan način. Znači bila je istaknuta, ali po njima nije kako treba. I naravno da su mi napisali kaznu.“

*Dijana
22 godine u biznisu, djelatnost trgovina*

Izveštaj „SME Policy Index“⁶

Izveštaj o sprovođenju politike MSP u skladu sa smjericama Akta o malim preduzećima (SBA) za 2012. godinu daje preporuke da: „Crna Gora treba da nastavi da razvija svoje institucije i unaprijedi njihove kapacite za implementaciju, posebno se fokusirajući na jačanje institucija koje pružaju podršku malim i srednjim preduzećima i ostalih „vladinih agencija“ kao što su agencije za promociju izvoza i za inovacije“.

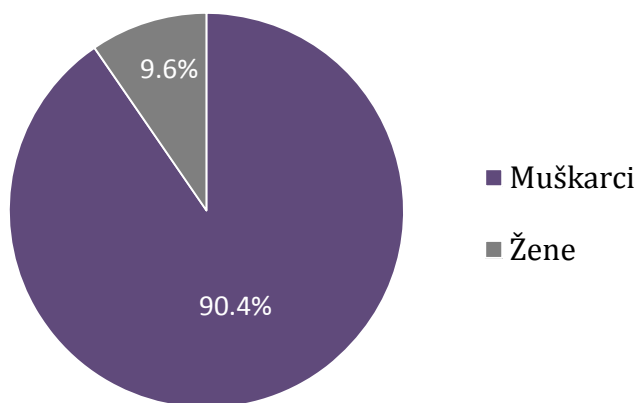
Crna Gora je postigla srednji nivo u implementaciji principa SBA u poređenju sa zemljama iz regiona. U nekoliko područja ostvaren je značajan napredak, posebno u oblasti institucionalnog okvira (Koordinacioni tim i Savjet za konkurentnost), registracije preduzeća i započinjanja biznisa, regulatorne reforme i uvođenje RIA, pristupu finansijama, konsultacijama javnog i privatnog sektora, promociji ženskog preduzetništva. Oblasti koje zahtijevaju dalje unaprjeđenje odnose se na mjere za jačanje inovativnosti, pružanja usluga podrške biznisu, partnerstva za cjeloživotno učenje, pružanja informacija u okviru centralizovanog on line portala, unaprjeđenje znanja i vještina u cilju jačanja konkurentnosti MSP posebno u oblastima trgovinske razmjene sa EU.

3.7 Preduzeća u vlasništvu žena

Prema podacima nacionalnog Zavoda za statistiku (Monstat), u Crnoj Gori je u 2011. godini bilo 21 127 aktivnih poslovnih subjekata. Od tog broja, poslovnih subjekata u kojima su nosioci vlasništva žene bilo je tek 9.6% (2 025), dok je poslovnih subjekata u kojima su nosioci vlasništva muškarci bilo 90.4% (19 102).

Grafikon 5: Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori

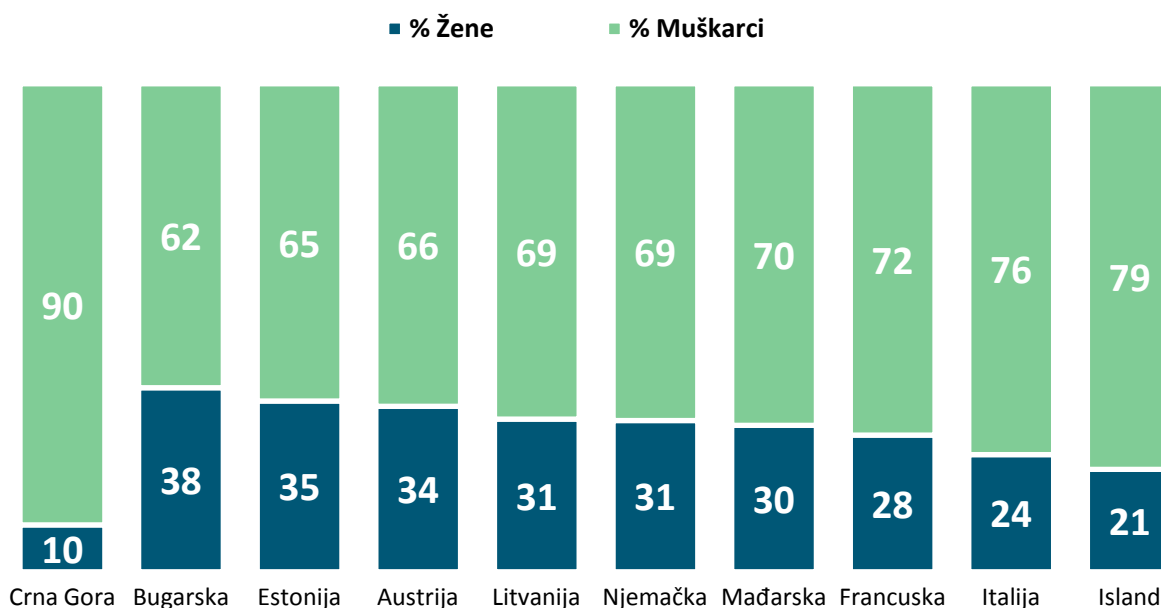
(izvor: “ Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011 po polu”, Monstat)

Kada se ovi podaci uprede sa ostalim zemljama u Evropi, primjetno je da Crna Gora ima najmanji udio žena nosilaca poslovnih aktivnosti. Tako, na primjer, u Bugarskoj ima 38% preduzeća koja su u vlasništvu žena, u Njemačkoj 31%, Mađarskoj 30%, Francuskoj 28%, a u Italiji 24%.

⁶ Izveštaj “SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2012” je dostupan na: <http://www.oecd.org/daf/psd/smepolicyindexwesternbalkansandturkey2012.htm>

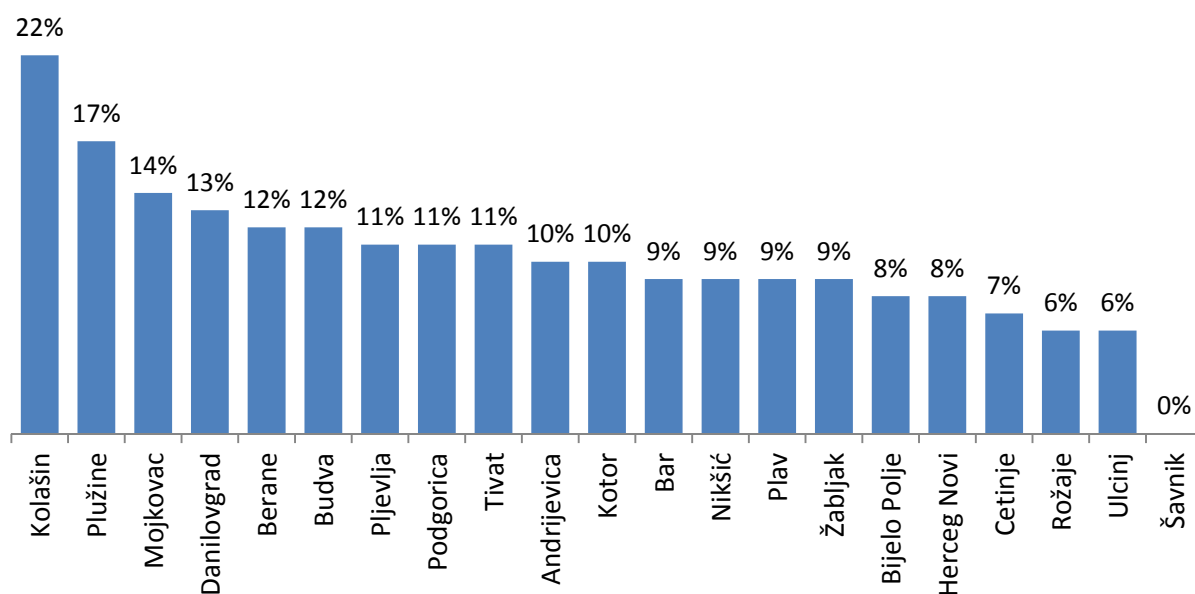
Grafikon 6: Nosioi vlasništva nad poslovnim subjektima poređenje po zemljama
(izvor: "Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori")

Najveći procenat vlasništva nad poslovnim subjektima žene imaju u opštinama Kolašin (22,2%), Plužine (17,2%), Mojkovac (14,3%) i Danilovgrad (13%), a najmanji u opštinama Rožaje (5,45%), Ulcinj (5,7%), Cetinje (6,6%), Bijelo Polje (8%), Herceg Novi (8,3%), Nikšić i Bar (9%).

Opština Podgorica ima samo 10,5% aktivnih poslovnih subjekata u vlasništvu žena, dok ih u opštini Šavnik uopšte nema (100% u vlasništvu muškaraca).

Grafikon 7: Procenat poslovnih subjekata u vlasništvu žena po opštinama
(izvor: "Nosioi vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011 po polu", Monstat)

Djelatnost poslovnih subjekata čiji su nosioci žene najčešće se obavljaju u kategoriji „Djelatnost domaćinstva kao poslodavaca“, dok su sve ostale djelatnosti relativno ujednačeno zastupljene.

Grafikon 8: Procenat poslovnih subjekata u vlasništvu žena po djelatnosti (izvor: “Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011, po polu”, Monstat)

Ukoliko se poslovni subjekti klasifikuju po veličini, uzevši u obzir broj zaposlenih, ostvareni promet i aktivu, u Crnoj Gori je u 2011. godini najveći broj preduzeća bio u klasi malih preduzeća 98,7% (ili 20 855). Istovremeno, kao nosioci poslovnih aktivnosti, žene su upravo najzastupljenije u ovoj grupi (9,7%), dok je samo jedna žena vlasnica, odnosno nosilac vlasništva nad preduzećem koje pripada klasi velikih preduzeća.

Tabela 9: Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima prema veličini preduzeća (izvor: “Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011, po polu”, Monstat)

Klasa veličine preduzeća	Ukupno	Broj preduzeća u vl. muškaraca	Broj preduzeća u vl. žena	Procenat preduzeća u vl. muškaraca	Procenat preduzeća u vl. žena
Mala	20 855	18 838	2 017	90,3%	9,7%
Srednja	230	223	7	96,9%	3,1%
Velika	42	41	1	97,6%	2,4%

4. Procjena okruženja za razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori

4.1 Procjena politike upravljanja i koordinacije

Politikom unaprjeđenja preduzetništva, odnosno povećanja broja MSP, država je prepoznala MSP kao jedan od budućih nosilaca ekonomskog razvoja Crne Gore. Predstavnici ministarstava i drugih vladinih tijela koji su bili naši sagovornici u ovom istraživanju napominju da država čini sve više napora kako bi, prije svega u finansijskom smislu, pomogla razvoj ovog sektora. Oni, takođe naglašavaju i aktivnosti Vlade koje su usmjerene na uklanjanje biznis barijera s ciljem obezbjeđivanja povoljne poslovne klime.

Iako su gotovo sve dosadašnje mjere generalno rodno nesenzitivne i usmjerene na preduzetnike, ne uzimajući u dovoljnoj mjeri u obzir rodnu dimenziju prepreka za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori, u posljednje vrijeme akcenat se sve više stavlja i na žensko preduzetništvo, što je rezultiralo većim učešćem Vlade u različitim projektima. Osim toga, pokrenuta je i posebna kreditna linija za žene preduzetnice, dok se značajna sredstva izdvajaju i kroz IPA fondove.

U ovom poglavlju biće prikazani postojeći institucionalni mehanizmi za razvoj ženskog preduzetništva, kao i procjena dosadašnjeg napretka.

4.1.1 Institucionalni mehanizmi

Kako bi normativni i strateški okvir za unaprjeđenje rodne ravnopravnosti bio institucionalno podržan, Crna Gora je na svim nivoima (nacionalni, regionalni i lokani) formirala institucionalne mehanizme. U okviru njih, oformljena su posebna tijela zadužena za unaprjeđenje ekonomskog položaja žena i razvoj ženskog preduzetništva.

Institucionalni mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori su:

- Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti – Ministarstvo za ljudska i manjinska prava
- Odbor za rodnu ravnopravnost – Skupština Crne Gore

Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u okviru Ministarstva za ljudska i manjinska prava formirano je reorganizacijom Ministarstva za ljudska i manjinska prava 2009. godine. Zakonom o rodnoj ravnopravnosti uređene su nadležnosti ovog Ministarstva u oblasti rodne ravnopravnosti koje uključuju:

- koordinaciju aktivnosti koje imaju za cilj uspostavljanje rodne ravnopravnosti i učestvovanje u pripremi i donošenju akcionih planova za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na svim nivoima;
- praćenje primjene međunarodnih dokumenata i konvencija, kao i usvojenih međunarodnih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti, preduzimanje mjera za njihovu implementaciju u pravni sistem Crne Gore i kvalitetan monitoring poštovanja tih dokumenata;
- pripremu Plana aktivnosti, predlog za njegovo usvajanje i monitoring sprovođenja;
- pripremu programa za sprovođenje Plana aktivnosti na osnovu izvještaja organa za oblasti iz njihove nadležnosti;
- istraživanja i analize o stanju rodne ravnopravnosti i analize potrebne za sprovođenje Plana aktivnosti, kao i sakupljanje podataka u okviru saradnje na nacionalnom i međunarodnom nivou;

- pripremu izvještaja o ispunjavanju međunarodnih obaveza od strane Crne Gore u oblasti rodne ravnopravnosti;
- saradnju sa lokalnom samoupravom i pružanje podrške za osnivanje mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou;
- saradnju sa nevladinim organizacijama;
- organizaciju edukacije o rodnoj ravnopravnosti i izdavanje prigodnih publikacija čiji je cilj promovisanje rodne ravnopravnosti;
- postupanje po predstavkama građana/ki u kojima se ukazuje na posrednu ili neposrednu diskriminaciju po osnovu pola, zauzimanje stavova i davanje mišljenja i preporuke, a po potrebi i obavještavanje Zaštitnika ljudskih prava i sloboda o postojanju diskriminacije po osnovu pola;

Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore osnovan je 2001. godine, kao stalno radno tijelo Skupštine, sa zadatkom da razmatra i prati ostvarivanje Ustavom utvrđenih sloboda i prava čovjeka i građanina koja se odnose na ravnopravnost polova. Nadležnosti Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore su:

- razmatranje predloga zakona, drugih propisa i opštih akata koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti;
- praćenje primjene ovih prava kroz sprovođenje zakona i unaprjeđivanje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja, obrazovanja, zdravlja, socijalne politike i informisanja;
- učesće u pripremi, izradi i usaglašavanju zakona i drugih akata sa standardima evropskog zakonodavstva i programima Evropske unije koja se odnose na rodnu ravnopravnost, afirmišu potpisivanje međunarodnih dokumenata, koji tretiraju ovo pitanje i prati njihovu primjenu, saraduje sa odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti.

Nadležnosti dva opisana tijela su podijeljena. Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore je zadužen za legislativu, odnosno kreiranje i praćenje primjene pravila u oblasti rodne ravnopravnosti, dok je Odeljenje za poslove rodne ravnopravnosti u okviru Ministarstva za ljudska i manjinska prava nadležno za koordinaciju aktivnosti koje proističu iz legislative.

U Crnoj Gori, shodno Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, ministarstva i organi uprave odredili su službenike koji obavljaju poslove koordinatora aktivnosti u vezi sa pitanjima rodne ravnopravnosti iz svoje nadležnosti, te učestvuju u pripremi i sprovođenju Plana aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti (PAPRR).

Takođe, u PAPRR 2013-2017 se navodi da su, pored institucionalnih mehanizama na nacionalnom nivou, u saradnji sa 14 crnogorskih opština uspostavljeni i mehanizmi na lokalnom nivou. U njima su osnovani savjeti za rodnu ravnopravnost pri skupštinama opština, dok su u izvršnoj vlasti određeni koordinatori za pitanja rodne ravnopravnosti. Kancelariju za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou imaju Prijestonica Cetinje i Opština Pljevlja, dok je Opština Bijelo Polje u procesu njenog osnivanja.

Ekonomskim osnaživanjem žena u Crnoj Gori bave se i sljedeće državne institucije:

- Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća
- Investiciono-razvojni fond Crne Gore
- Privredna komora Crne Gore - Odbor za žensko preduzetništvo
- Zavod za zapošljavanje Crne Gore

Direkcija za razvoj MSP

Direkcija za razvoj MSP (nekada Agencija za razvoj MSP) osnovana je uredbom Vlade Republike Crne Gore i pokriva sljedeće nadležnosti:

- definisanje strategije razvoja malih i srednjih preduzeća,
- pripremanje i realizacija programa i projekata za razvoj malih i srednjih preduzeća
- koordinacija programa, mjera i aktivnosti koja se odnose na razvoj malih i srednjih preduzeća
- praćenje realizacije programa finansijske podrške za razvoj malih i srednjih preduzeća, uključujući inostranu finansijsku podršku, koja je opredijeljena za razvoj malih i srednjih preduzeća
- istraživanje uticaja zakonskih i drugih akata na razvoj malih i srednjih preduzeća;
- pripremanje programa za edukaciju preduzetnika
- izradu projekata i staranje o organizovanju regionalnih i lokalnih centara za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća
- predlaganje i obezbjeđivanje realizacije specijalnih programa za podsticaj razvoja malih i srednjih preduzeća (podsticaj razvoja franšizinga, lizinga, tehnoloških parkova, inkubatora, itd.)

Direkcija za razvoj MSP kontinuirano donosi Strategije razvoja malih i srednjih preduzeća za četvorogodišnje periode, a zatim koordinira i iz svojih nadležnosti realizuje njihovo sprovođenje. U skladu sa Ekonomskim i fiskalnim programom za Crnu Goru 2010-2013, Direkcija je pripremila Strategiju razvoja malih i srednjih preduzeća 2011-2015 koja, kao poseban zadatak, predviđa i podsticanje ženskog preduzetništva.

Takođe, Direkcija za razvoj MSP koordinira sprovođenje principa Akta o malim preduzećima (SBA - Small Business Act)⁷. Realizacija definisanih aktivnosti Akcionog plana za 2012. godinu Strategije razvoja malih i srednjih preduzeća 2011-2015, prema izvještaju Direkcije (decembar 2012), u skladu je sa implementacijom principa SBA. U saradnji sa partnerskim organizacijama i institucijama, Direkcija radi na pripremi Strategije razvoja ženskog preduzetništva⁸ za koju je, po PAPRR, prepoznata kao nosilac aktivnosti. U okviru institucionalne podrške razvoju MSP, Direkcija je oformila lokalne i regionalne biznis centre, biznis inkubatore i klastere. Pomenute aktivnosti targetiraju sva mala i srednja preduzeća, bez posebnih akcija namijenjenih podsticaju ženskog preduzetništva.

“Kad smo napravili Strategiju razvoja malih i srednjih preduzeća, par mjera zadatih u toj strategiji odnosi se na žene, pokušali smo da kontaktiramo sve - i NVO i Uniju poslodavaca i Privrednu komoru da nam daju povratne informacije, kao i informacije šta su uradili kako bi to uključili u akcioni plan i izvještaj u radu, tako da tu postoji neka neformalna mreža koja dosta dobro funkcioniše. Mi smo mali, tako da smo na nekoj privatnoj osnovi napravili dobre konekcije jedni sa drugima, više smo umreženi na neformalan način....”

Predstavnik Direkcije za razvoj MSP

⁷SBA je najviši politički dokument u EU koji definiše 10 principa politike MSP i daje smjernice i najbolje prakse u oblasti podrške MSP i preduzetništvu. Princip „Small Think First“ (Prvo misli na male) je ključni elemenat SBA i on treba da je uključen u donošenje odluka na svim nivoima u EU i u nacionalnim politikama.

⁸Ova Strategija se prvi put donosi u Crnoj Gori

Investiciono-razvojni fond Crne Gore

Investiciono-razvojni fond (IRF) osnovan je usvajanjem Zakona o investiciono-razvojnog fondu Crne Gore 2009. godine. Nadležnosti IRF su odobravanje kredita i garancija kojima se podstiče osnivanje i razvoj MSP i podstiče zapošljavanje, kao i praćenje i realizacija finansijske podrške razvoju mikro i MSP.

Djelatnosti IRF su:

1. Odobravanje kredita i izdavanje garancija kojima se:
  - podstiče osnivanje i razvoj MSP i preduzetnika;
  - pruža podrška i realizuju programi saradnje na: infrastrukturnim projektima, projektima vodosnabdijevanja, tretmana otpadnih voda kao i projektima unaprjeđenja zaštite životne sredine;
  - finansiraju projekti od lokalnog, regionalnog i državnog značaja;
  - podstiče izvoz;
  - podstiče zapošljavanje;
2. Poslovi vezani za prodaju kapitala u portfelju Fonda;
3. Ostali poslovi kojima se obezbjeđuje podrška ekonomskom razvoju u skladu sa Zakonom.

„Nisam se obraćala komercijalnim bankama jer sam čula za njihove visoke kamatne stope tako da sam direktno pošla u IRF kod gospodina Lajovića. Ta moja ideja koja je po mom mišljenju bila malo drugačija i originalna odmah mi je odvezala ruke... Naravno, trebalo je dosta dokumentacije, papira, onda biznis plan i slično, ali, eto, sve se to vremenom riješilo. Uspjela sam.“

*Branka
2 godine u biznisu, djelatnost proizvodnja*

Statutom je predviđeno da IRF donosi godišnji plan rada, finansijski plan i srednjoročni program rada u okviru kojeg se definišu aktivnosti podrške ženskom preduzetništvu u četvorogodišnjem periodu.

Srednjoročni plan takođe predviđa pružanje finansijske i nefinansijske podrške projekata MSP, uz davanje prednosti projektima specifičnih ciljnih grupa: mlađe populacije (od 18-25 godina), žena, pripadnika romske populacije i osoba sa invaliditetom.

Privredna komora Crne Gore - Odbor za žensko preduzetništvo

Privredna komora Crne Gore je 2006. godine oformila Odbor za žensko preduzetništvo sa ciljem organizacije obuka i radionica o aktuelnim temama za razvoj i afirmaciju ženskog preduzetništva, analize uslova i mogućnosti za unaprjeđenje poslovnog okruženja za preduzetnice i umrežavanja preduzetnica u lokalne i regionalne mreže. PKCG je član i jedan od osnivača Foruma privrednih komora jadransko-jonske regije (2000), kao i dio Savjeta za žensko preduzetništvo u okviru Asocijacije balkanskih komora (2010).

PKCG je u saradnji sa Centrom za preduzetništvo i ekonomski razvoj (CEED) u toku 2011. i 2012. godine sproveo projekat „Mreža mentora za žene preduzetnice u Crnoj Gori“ koji je finansirala EK posredstvom Generalnog direktorata za privredu i industriju, a koji je realizovan u okviru Evropske mreže mentora za žene preduzetnice (The European Network of Female Entrepreneurship Ambassadors) formirane u 17 zemalja. Nacionalna mreža mentora za žene preduzetnice osnovana je s ciljem da ohrabri i podstakne žene u Crnoj Gori da unaprijede poslovanje kroz lični i profesionalni razvoj. Mrežu čine uspješne preduzetnice koje su izrazile želju da svoje znanje i vještine prenesu na žene preduzetnice, po principu “know-how”. U projekat je uključeno 11 mentorki i 12 preduzetnica. Šansa da učestvuju u projektu data je preduzeticama, kao i ženama koje u budućnosti namjeravaju da otpočnu biznis (njih pet).

Zavod za zapošljavanje Crne Gore

Zavod za zapošljavanje Crne Gore (ZZZCG) predstavlja posebno državno tijelo koje je zaduženo za poslove zapošljavanja. Kako bi povećalo stepen zaposlenosti, ZZZCG, između ostalog, sprovodi i niz finansijskih i nefinansijskih mjera podrške usmjerenih samozapošljavanju. Jedan od takvih programa je i Inovirani program za kontinuirano stimulisanje zapošljavanja i preduzetništva u Crnoj Gori (Inovirani program samozapošljavanja) koji se sprovodi od 2008. godine.

U okviru projekta „Razvoj kapaciteta Zavoda za zapošljavanje Crne Gore u oblasti ravnopravnosti polova na tržištu rada“ podržanog od strane UN Women (2011/2012), realizovano je istraživanje među zaposlenima u ZZZCG o stepenu poznavanja i implementacije principa rodne ravnopravnosti.

4.1.2 Ocjena dosadašnjeg napretka

Većina sagovornika u dubinskim intervjuima slaže se da postoji puno prostora za unaprjeđenje oblika i intenziteta pomoći ženskom preduzetništvu. Kada su u pitanju preduzetnice, značajniji pomaci se očekuju donošenjem Strategije za razvoj ženskog preduzetništva.

Ipak, dok predstavnici državne uprave i dosadašnje napore smatraju značajnim, sagovornici iz nevladinog sektora ocjenjuju da su svi naponi za sada samo „na papiru“, u vidu donijetih strategija i akcionih planova, ali da biznis barijere i dalje nisu uklonjene. U pitanju su prepreke na koje nailazi većina preduzetnika bez obzira na pol, kao što su komplikovane administrativne procedure, previsoki nameti i takse. Prepreka na koju značajno češće nailaze žene su pitanja finansiranja biznisa i obezbjeđenja početnog kapitala. Jedan dio sagovornika čak smatra da intenzivno pominjanje preduzetništva, bez značajnijih konkretnih pomaka, kod jednog dijela izaziva negativnu reakciju po ovoj temi.

“Ja doživljam institucije kao neki mehanizam koji jednostavno postoji, nefleksibilan je, usporen, često nema pojma o stvarnom stanju na terenu, stalno se bavi pisanjem nekih strategija, zapošljava ogromnu masu ljudi koja kao nešto radi, a uglavnom samo sjede po kancelarijama. A nasuprot njih smo mi, stvarne žene, žene koje postoje, koje rade, stvaraju i zapošljavaju. Nismo se izmislile!”

Anđela
5 godina u biznisu, djelatnost marketing

Po mišljenju sagovornika, preduzetnice sa invaliditetom nisu posebno prepoznate. Većina čak navodi da ne zna ni jednu ženu iz ove grupe stanovništva koja se bavi preduzetništvom. Opšti stav je da ženama sa invaliditetom generalno nije posvećeno dovoljno pažnje.

Crna Gora je ratifikovala Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) 2006. godine. Prilikom ocjene trenutnog stanja, važno je pomenuti i posljednji izvještaj CEDAW Komiteta iz oktobra 2011. godine. Iako je ovaj izvještaj produkt Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena koju je Crna Gora potpisala, nalazi i preporuke se u velikoj mjeri odnose na ekonomski položaj žene. Tako ovaj izvještaj ukazuje i na pojedine zabrinjavajuće podatke kada je riječ o zapošljavanju i preduzetništvu, kao što su visoka stopa nezaposlenosti žena, njihova nedovoljna zastupljenost na visokim pozicijama u javnom i privatnom sektoru, a istovremeno velika koncentracija na loše plaćenim poslovima, učestalost rada na određeno vrijeme uz mogućnost gubitka posla nakon ostvarivanja prava na plaćeno porodiljsko odsustvo. Komitet je zabrinut i u pogledu nedostatka fleksibilnih radnih aranžmana, ustanova za brigu o djeci i nepostojanje specijalnog, neprenosivog prava na plaćeno odsustvo oca zbog rođenja djeteta, što primorava žene

da rade na poslovima sa kraćim radnim vremenom i loše plaćenim poslovima, čime dolazi do dodatne nejednakosti u pogledu podjele obaveza u domaćinstvu.

Komitet je takođe iznio i niz preporuka u oblasti zapošljavanja:

- Predvidjeti Zakonom o radu jednaku nadoknadu muškarcima i ženama za posao jednake vrijednosti, zaštititi prava na plaćeno porodiljsko odsustvo žena zaposlenih po ugovoru na određeno vrijeme, uz vraćanje na posao nakon toga, i uvesti specijalno neprenosivo pravo oca na plaćeno odsustvo zbog rođenja djeteta kako bi se pospješilo aktivno učešće očeva u podizanju djeteta.
- Stimulisati poslodavce i zaposlene na ugovaranje fleksibilnih radnih aranžmana, i podsticanje muškaraca da koriste takve aranžmane, dodatno podići svijest o odgovornom očinstvu, i povećati broj i kapacitete finansijski pristupačnih ustanova za brigu o djeci u svim djelovima države.
- Prikupljati podatke o položaju žena i muškaraca na tržištu rada, razvrstanih po polu, kao i o broju i rezultatima izvršenih inspekcija rada, sudskih predmeta i procesuiranih pritužbi zbog diskriminacije na poslu po osnovu pola i seksualnog uznemiravanja i uključenje ovih podataka u sljedeći periodični izvještaj;
- Efektivna primjena postojećih i usvajanje dodatnih politika i ciljanih mjera sa utvrđenim rokom za ostvarivanje postavljenih ciljeva i indikatorima da bi se ostvarila suštinska ravnopravnost žena i muškaraca na tržištu rada, poboljšala zaposlenost žena, uključujući žene iz RAE populacije, eliminisala profesionalna segregacija i smanjio jaz u zaradama između žena i muškaraca.

4.2 Procjena regulatornih i pravnih pitanja

Strategije definišu odnos države prema određenoj oblasti, u ovom slučaju preduzetništvu, ali je važno sagledati i realno stanje u praksi. Stoga u nastavku slijedi prikaz strateških dokumenata koji se odnose na preduzetništvo i položaj žena, ali i prikaz biznis barijera koje su prepoznali sagovornici u dubinskim intervjuima.

4.2.1 Strateški dokumenti

U ovom poglavlju ukratko će biti prikazane strategije i programi koje je Vlada Crne Gore donijela sa ciljem povećanja ekonomskih potencijala, a koji se, između ostalog, odnose i na razvoj preduzetništva. U pitanju je niz strateških dokumenata donijetih u periodu od 2007. do 2012. godine:

- Strategija za suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti (2007);
- Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa 2012-2015;
- Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2010-2013;
- Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća 2011-2015;
- Strategija za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015;
- Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2013-2017;
- Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013.

Strategija za suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti (2007) u okviru aktivnosti za poboljšanje stanja na tržištu rada, predviđa i aktivnosti čiji cilj je podsticanje samozapošljavanja, preduzetništva i razvoja MSP. Strategijom se planira kreiranje podsticajnog ambijenta za razvoj MSP, jačanje institucionalne i finansijske podrške njihovom razvoju i promocija preduzetništva.

Nova **Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa** predstavlja nastavak strategije usvojene 2008. godine, a odnosi se na period od 2012. do 2015. godine. Opšti cilj nove strategije je „*Stvaranje boljih uslova za otvaranje radnih mjesta i paralelno ili zajedno sa tim, ulaganje u ljudski kapital u cilju podizanja nivoa zaposlenosti i unaprijeđenja ekonomske konkurentnosti Crne Gore.*“ Strategija takođe predviđa ostvarenje tri prioriteta cilja i u okviru njih specifične ciljeve:

Prioritet 1: „Povećanje zaposlenosti i smanjenje stope nezaposlenosti“, sa ciljevima:

- **Stimulisanje generisanja zaposlenosti poboljšanjem biznis okruženja i upravljanja tržištem rada. Pronalaženje odgovarajuće ravnoteže između fleksibilnosti, produktivnosti i sigurnosti na tržištu rada.** Način implementacije ovog cilja je nastavak pojednostavljanja procedura (registracija preduzeća, plaćanje poreza, izdavanje građevinskih dozvola i sl.) i dalja reforma državne administracije i povećanje njene efikasnosti.
- Povećanje efikasnosti politika aktivacije – sa posebnim naglaskom na integraciju dugoročno nezaposlenih lica i mladih nezaposlenih na tržištu rada.
- Povećanje samozapošljavanja. Podsticanje preduzetništva, posebno u nerazvijenim područjima Crne Gore.

„Moja procjena okruženja za žensko preduzetništvo u Crnoj Gori je ‘ko se kako snađe’. Ja više vjerujem u svoje privatne veze nego u institucije.“

*Marija
13 godine u biznisu, djelatnost marketing*

Prioritet 2: „Unaprijeđenje znanja, vještina i kompetencija u cilju povećanja mogućnosti zapošljavanja i povećanja konkurentnosti kroz formalno obrazovanje, neformalno učenje i osposobljavanje“, sa ciljevima:

- Promovisanje pristupa i učešća odraslih u CŽO. Podizanje svijesti o značaju cjeloživotnog učenja.
- Unaprijeđenje kvaliteta obrazovanja na svim nivoima. Jačanje veze između obrazovanja i tržišta rada.

Prioritet 3: „Promovisanje socijalne inkluzije i smanjenje siromaštva“, sa ciljevima:

- Unaprijeđenje sistema socijalnih davanja i socijalnih usluga u cilju bolje usmjerenosti i pokrivenosti ranjivih grupa
- Integracija u zapošljavanje lica sa invaliditetom
- Integracija u zapošljavanje RAE populacije, izbjeglica i raseljenih lica

Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru definiše okvir i ciljeve ekonomske politike Crne Gore za period od 2010. do 2013. godine. Kao jednu od ekonomskih mjera, ovaj program predviđa programe podrške sektoru MSP, a među njima posebno:

- izradu Strategije razvoja MSP
- jačanje institucionalne podrške za razvoj MSP
- jačanje finansijske podrške.

U skladu sa Ekonomskim i fiskalnim programom 2010-2013. godine, Direkcija za razvoj MSP je 2011. godine usvojila **Strategiju razvoja malih i srednjih preduzeća 2011-2015. godine**. Kao strateške ciljeve, ova Strategija predviđa:

- Strateški cilj 1: poboljšanje poslovnog okruženja
- Strateški cilj 2: jačanje finansijske podrške
- Strateški cilj 3: jačanje konkurentnosti MSP i promocija preduzetništva
- Strateški cilj 4: podrška početnicima u biznisu –start up

U okviru promocije preduzetništva, Strategija kao poseban zadatak predviđa podsticanje ženskog preduzetništva.

Strategija za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015 (2011) je harmonizovana sa strateškim dokumentom Strategija za razvoj malih i srednjih preduzeća 2011-2015, a ima za cilj razvoj produktivnih i izvozno sposobnih MSP koja daju značajan doprinos ukupnom ekonomskom rastu Crne Gore i konkurentnosti njene privrede, koji je utemeljen na tri prioriteta:

- Razvoj postojećih i kreiranje inovativnih industrija/kapaciteta
- Jačanje izvoznih performansi preduzeća
- Promocija crnogorskih potencijala.

Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2013-2017 (PAPRR) kreiran je u skladu sa nacionalnom legislativom, ali i sa međunarodnim pravnim dokumentima Ujedinjenih nacija, Savjeta Evrope, Evropske unije i specijalizovanih međunarodnih organizacija u onom dijelu u kojem se odnose na ravnopravnost žena i muškaraca. Kada je u pitanju sfera ekonomije, kao jedan od strateških ciljeva ovaj akt postavlja: *Povećati zaposlenost žena i ukloniti sve oblike diskriminacije žena na tržištu rada*. Kako bi se podstaklo žensko preduzetništvo, PAPRR predviđa ostvarenje sledećih strateških ciljeva:

- Izraditi strategiju ženskog preduzetništva
- Kreirati i izraditi sveobuhvatnu bazu podataka o ženskom preduzetništvu
- Inicirati i uspostaviti povoljnije kreditne linije za žene
- Inicirati uvođenje poreskih olakšica za samozaposlene žene, žene preduzetnice i žene zaposlene u poljoprivredi
- Sprovoditi programe obuke i seminare za žene koje otpočinju privatni biznis ili su vlasnice MSP, uz posebne obuke za žene iz teže zapošljivih kategorija
- Organizovati sajam ženskog preduzetništva
- Podsticati diversifikacije ruralnih ekonomija (razvoj starih zanata, izrada suvenira, proizvodi ručne radinosti i sl.), razmjena iskustava
- Promovisati aktivnosti žena na selu posredstvom medija, izbor najuspješnije preduzetnice u ruralnom području
- Finansijska podrška poljoprivrednih aktivnosti žena i finansiranje projekata gdje su nosioci žene sa sela
- Obilježavanje Međunarodnog dana žena preduzetnica – 3. petak u maju
- Obezbijediti pomoć u pokretanju zanatske djelatnosti i ručne radinosti, sa mogućnošću formiranja zadruge, posebno za žene teže zapošljivih kategorija i žene iz seoskog područja.

Veliki broj lokalnih samouprava je, nakon donošenja PAPRR 2008-2012, usvojio **lokalne akcione planove za postizanje rodne ravnopravnosti**. Sagovornici u dubinskim intervjuima prepoznaju značaj lokalnog nivoa kao ključnog za razvoj preduzetništva. Po njihovom mišljenju, uspostavljanje mehanizama za rodnu ravnopravnost bilo bi mnogo efikasnije ako bi se tome pristupilo od lokalnog ka nacionalnom nivou.

„U Crnoj Gori je dosta toga centralizovano. Kad su žene u pitanju mora sve da se lokalizuje da bi mogle da dođu u poziciju da svoju životnu interakciju naprave sa tim institucijama u edukativnom, podsticajnom smislu, koji odgovara njihovim ulogama, posebno u mjeri finansija. To je osnova.“

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

U tom smislu, veoma je značajna aktivnost započeta krajem 2012. godine, s ciljem da se podstakne ekonomsko osnaživanje žena u opštinama u Crnoj Gori. U okviru Programa za rodnu

ravnopravnost IPA 2010⁹, predstavnici UNDP i Ministarstva za ljudska i manjinska prava potpisali su Sporazume o saradnji u oblasti ženskog preduzetništva sa predstavnicima tri crnogorske opštine - Cetinje, Kolašin i Mojkovac. Predviđene aktivnosti odvijace se tokom 16 mjeseci, a u narednoj fazi program ce biti proširen i na opštine Pljevlja i Žabljak.

“Iako su mi svi rekli da cu za 3 do 4 dana sve završiti, postupak registracije mog preduzeća je trajao mjesec dana, od 7 do 15 sati, trčećim korakom svaki dan. A zašto je to toliko trajalo? Zato što je sve bilo toliko umreženo, povezano i uslovljeno jedno drugim.”

*Branka
2 godine u biznisu, djelatnost proizvodnja*

„Svaka opština treba da ima u lokalnoj jedinici neku kancelariju ili nekog ko bi pomagao ženama preduzetnicama.“

Predstavnik državne uprave

Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013 predstavlja sveobuhvatnu viziju razvoja preduzetničkog učenja u Crnoj Gori. Napravljena je u skladu sa Nacionalnom strategijom za zapošljavanje i razvoj ljudskih resursa 2007-2011 i dokumentom za raspravu “Razvoj ljudskih resursa - Crna Gora 2017. godine”, a u saradnji sa radnom grupom koju čine predstavnici svih relevantnih partnera na nacionalnom nivou (Ministarstva rada i socijalnog staranja, Ministarstva prosvjete, Direkcije za razvoj MSP, ZZZCG, Zavoda za školstvo, Centra za stručno obrazovanje, Unije poslodavaca Crne Gore i Centra za razvoj nevladinih organizacija). Prioriteti ove Strategije su:

- Razvoj svijesti o značaju preduzetničkog učenja za ukupan socio-ekonomski razvoj zemlje;
- Unaprjeđivanje preduzetničkog učenja u sistemu formalnog obrazovanja;
- Unaprjeđivanje preduzetničkog učenja u sistemu neformalnog obrazovanja;
- Praćenje sprovođenja i evaluacija preduzetničkog učenja.

4.2.2 Biznis barijere

Kao što se može vidjeti iz prikazanih strategija i uvodnog dijela, zakonske odrednice garantuju ravnopravnost i jednaka prava građanima i građankama Crne Gore, a to znači jednake uslove i kada je preduzetništvo u pitanju. Iako biznis barijere ometaju redovno poslovanje svih privrednih subjekata (i žena i muškaraca vlasnika preduzeća), postoje razlike u intenzitetu i načinu na koji one utiču na žene, u odnosu na muškarce vlasnike biznisa. Ove implikacije usko su povezane sa tradicionalnom ulogom žene u crnogorskom društvu i privatnom sferom.

“Muškarcima preduzetnicima je lakše samo zato što kod kuće nemaju nekih obaveza. Oni mogu da se bave samo poslom, a žena mora da se bavi i poslom i djetetom i porodicom i kuvanjem i spremanjem. I za sve što tu na privatnom planu nije u redu, žena je kriva. Nikad muškarac.”

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

Jedna od značajnih biznis barijera odnosi se na **procedure za registraciju privrednih subjekata, uključujući i dobijanje potrebnih dozvola za rad**. Po ocjeni većine sagovornika u dubinskim intervjuima, ove procedure su duge, komplikovane i skupe. S druge strane, zakon ih definiše kao veoma jednostavne.

“Ukoliko uzmete koliko je zakon o osnivanju jednog preduzeća veoma jednostavan, koliko je procedura koja je napisana u zakonu prosta, prijemčiva svim ljudima različitih nivoa obrazovanja, a

⁹ Program za rodnu ravnopravnost IPA 2010 partnerski sprovode Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Delegacija EU i Kancelarija UNDP u Crnoj Gori.

kad uzmete iz prakse rezultate koliko vam je potrebno vremena da to uobličite, vidite da je ta barijera izuzetno velika."

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

Dužina i komplikovanost ovih procedura razlog je da se većina preduzetnika odlučuje da za ove potrebe (koje bi sami mogli da obave) angažuje knjigovodstvene agencije, čime kreiraju i dodatni trošak (oko 200 eura). Ako se uzme u obzir tradicionalna uloga žene u društvu, a time i količina njenih obaveza u domaćinstvu, razumljivo je da angažovanje agencije za nju predstavlja privlačnu opciju, prvenstveno jer time štedi dragocjeno vrijeme.

"Ona žena koja angažuje agenciju da joj završi proceduru, ta mnogo bolje prođe nego ona koja krene sama da traži papire i završava i tako previše vremena izgubi."

Predstavnik poslovnih udruženja

Procedura registrovanja preduzeća i dobijanja dozvola je zvanično regulisana na sljedeći način:

- Od 20. maja 2011. godine predviđena je registracija privrednih subjekata u Centralnom registru privrednih subjekata koji vodi Poreska uprava, odnosno na jednom mjestu uvođenjem sistema jednošaltorskog poslovanja. Time je omogućeno da prilikom registracije u Centralnom registru privredni subjekati budu automatski registrovani u registru Zavoda za statistiku, registru poreskih obveznika i registru carinskih obveznika, kao i registru obveznika poreza na dodatu vrijednost i akciznih obveznika u sličaju da to žele. Zahtjev za registraciju se može podnijeti i elektronskim putem preko portala www.euprava.me. Za registraciju preduzetnika potrebna je: kopija lične karte ili pasoša, uplaćena administrativna taksa za registraciju u iznosu od 10 eura, kao i administrativna taksa u iznosu od 12 eura za objavu oglasa u "Službenom listu Crne Gore", popunjena registraciona prijava.
- Država je i procedure za prijavu djelatnosti prebacila u elektronsku formu tako da je prijava za obavljanje trgovine, zanatstva, ugostiteljstva i drugih djelatnosti, odobrenja, dozvole, saglasnosti, potvrde, ovlašćenja i drugi akti propisani kao uslov za obavljanje privredne djelatnosti, moguće naći u elektronskom registru licenci na internet adresi www.licenca.me. Ovaj registar čine materijalna i elektronska baza podataka svih licenci koje izdaju nadležni organi državne uprave, organi uprave, upravne organizacije i druge organizacije sa javnim ovlašćenjima u Crnoj Gori. Portal sadrži uputstvo za podnošenje zahtjeva i propisanu dokumentaciju za izdavanje licenci prema oblastima, sa svim potrebnim podacima. Pristup portalu je besplatan.
- Zakonom o unaprjeđenju poslovnog ambijenta ("Sl.list Crne Gore", br. 40/10) su izmijenjene odredbe Zakona o privrednim društvima u smislu da je ukinuta obaveza produžavanja registracije na godinu dana. Navedeno znači da privredna društva kojima je istek registracije padao nakon stupanja ovih izmjena (nakon 31.08.2010.god), više nijesu u obavezi da produžavaju registraciju.

Dužina trajanja dobijanja svih dozvola atribuirana se radu institucija, ali i nedovoljnoj informisanosti građana. Dodatni problem često predstavlja i neobučenosť za rad na računaru i nedovoljna pokrivenosť Interneta, što se posebno vezuje za sjeverni region i ruralna područja. Zvanični podaci pokazuju da je, u kategoriji žena starijih od 15 godina, 34% kompjuterski pismeno, 16% djelimično poznaje, a 50% ne poznaje rad na računaru. Da je Crna Gora još uvijek u informatičkoj tranziciji govori i to što čak 60% muškaraca nikada nije koristilo internet, dok je taj procenat kod žena 66% (Monstat, "Žene i muškarci u Crnoj Gori, 2012").

Administrativne procedure su komplikovane za sve, ali vrijeme koje se potroši u javnim ustanovama na obaveze po ovom osnovu posebno teško padaju ženama. Razlog tome je njihova

veća uključenost u porodične i kućne obaveze, što znači da vrijeme provedeno u redovima od njih zahtijeva i dodatnu organizaciju po pitanju čuvanja djece (ukoliko ih imaju).

“Jedno vrijeme je sve brujalo u javnosti kako je Crna Gora jedina država na svijetu gdje je dovoljan recimo jedan euro da se počne preduzeće, pa neki pričaju to je sitnica spram toga koliko na Zapadu treba. A to je sve zapravo samo maska jer ti da bi otvorio preduzeće moraš da imaš gomilu saglasnosti, gomilu nekih papira, da zakučaš na milion šaltera gdje je gomila nekih mrzovoljnih radnika koji su dovijeka na pauzi. Ljudi koji kreću u biznis moraju bjesomučno da obijaju po šalterima, a ako ta žena za to vreme ima djecu o kojoj mora da brine, vodi ih u školu i ostalo, kada ona da sve to uklopi?”

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

Značajan problem za preduzeća predstavlja **visok nivo i veliki broj taksi, nameta i davanja** – naročito na lokalnom nivou. U veoma teškom ekonomskom trenutku u kom se Crna Gora nalazi, navedene barijere često se prepoznaju kao veoma destimulativne s aspekta obavljanja redovnih poslovnih aktivnosti i ukupne održivosti MSP, te doprinose pojavi neformalne, odnosno sive ekonomije koja se, između ostalog, manifestuje u vidu npr. pružanja frizerskih i kozmetičkih usluga u stanovima, prodaje garderobe i nakita, obavljanja proizvodnje u kućnim uslovima (ketering, kolači, torte...) i dr.

“Inspekcija može da dođe 6 puta za 6 mjeseci na osnovu anonimnih poziva, a onda da ne nađe ni jedan jedini problem. Ja mislim da kod inspektora još uvijek vlada onaj stari komunistički sistem razmišljanja o privatnom biznisu koji, onako narodski rečeno, glasi ‘oderi ga’”.

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

Neformalna ekonomija tj. rad na crno predstavlja jedan od najvećih problema razvoja realnog sektora, a time i ženskog biznisa koji predstavlja posebno osjetljivu kategoriju. Ona utiče na stvaranje neloyalne konkurencije koju trpe upravo ona preduzeća koja legalno posluju (prijavljuju svoje radnike, redovno plaćaju poreze i doprinose na zarade državi...). Takođe, preduzeća koja rade na crno ne plaćaju ni PDV, porez na zakup poslovnog prostora, industrijsku tj. skuplju struju, vodu i komunalne usluge. Svi ovi nameti na legalne poslodavce čine da cijene njihove robe i usluga budu i do 60-80% veće u odnosu na one koji posluju u oblasti sive ekonomije, što za rezultat ima i prelivanje fiskalnog opterećenja iz neformalnog u formalni sektor.

„Ja lično imam problem jer naiđem minimum svaki drugi dan na novu osobu koja je agent i bavi se prodajom nekretnina... ima telefon, rokovnik, auto i to mu je sasvim dovoljno da se bavi tim poslom. Primjetila sam istu stvar za recimo frizerske usluge, ima ih na svakom koraku, niti plaća paušalni porez, ma ni jednu vrstu poreza. E o toj sivoj ekonomiji govorim... A primjećujem da se više kažnjavaju oni koji regularno posluju.“

*Jasmina
7 godina u biznisu, djelatnost nekretnine*

Prema istraživanju CEED-a o ženama koje posluju u sivoj ekonomiji (2012), kao glavne razloge zbog kojih svoj biznis obavljaju van regularnih tokova ispitanice su navele visoke poreze i dadžbine, kao i izdatke za registraciju i redovno poslovanje. Pri tom, čak 62,1% žena iz južnog regiona Crne Gore ocijenilo je da postoje značajne pogodnosti od poslovanja u sivoj zoni, te da je ono za njih isplativije.

“Kad analizirate namete koje mora da plati jedan preduzetnik, onda se dovodi u pitanje profitabilnost bilo kog poduhvata, ma koliko on bio inovativan i ma koliko bio kreativan. Stoga bi kod malih biznisa iz sive zone prelazak u bijelu značio neprofitabilnost.”

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

U barijere koje otežavaju poslovanje spada i **problem neredovne naplate, odnosno kašnjenja u naplati potraživanja**. Kako su preduzetnice posebno osjetljiva kategorija, navedeni problem, posebno u ovom teškom ekonomskom trenutku, za posljedicu može imati to da žena

„Ne očekujem ničiju pomoć, ali očekujem da mi se ono što odradim plati. Ali kad dođem u situaciju da država neće da mi plati... Kad tvoj račun dođe na naplatu shvatiš da ga nema nigdje... a četvrta je godina kako ja nisam naplatila svoj dug. Dajte da ne dozvolimo da nas niko ne oštećuje, ako već ne mogu da nam pomognu.“

*Ksenija
11 godina u biznisu, djelatnost marketing*

vlasnica preduzeća nije u mogućnosti da izmiri ni ostale poslovne obaveze, a postoji opasnost i od gašenja preduzeća. Zato bi uspostavljanje sistema međusobne naplate potraživanja (određenje vremenskog roka za međusobnu naplatu potraživanja) bilo od značajne pomoći za njihovu dalju održivost. Pri tom, ograničavanje rokova plaćanja po ispostavljanju faktura za isporučenu robu i obavljene usluge trebalo bi primjenjivati kako za potraživanja između privrednika, tako i za potraživanja između privrednih subjekata i javnog sektora (javne ustanove i preduzeća, odnosno

državna i lokalna samouprava). Na taj način pružila bi se pomoć razvoju ženskog biznisa i ukupne privrede, te povećala fiskalna disciplina, što može doprinijeti poboljšanju likvidnosti, bržem protoku novca i zaustavljanju daljeg širenja poremećaja u funkcionisanju tržišta.

UPCG je 2012. godine sprovela istraživanje među MSP na temu „Biznis barijere u Crnoj Gori“. Sumarna analiza je pokazala je da preduzeća iz uzorka (300) kao biznis barijeru za poslovanje na nivou Crne Gore najčešće prepoznaju nedostupnost finansijskih sredstava, administrativne barijere, korupciju, nedostatak subvencija, nelojalnu konkurenciju i nekvalitetan rad državne uprave.

4.3 Procjena promocije žena kao preduzetnica

U crnogorskom društvu žene se primarno posmatraju u kontekstu tradicionalne uloge koju imaju kao supruge i majke. Iako ne postoji negativan stav prema ženama koje se bave preduzetništvom, od njih se očekuje da pored biznisa koji vode uspješno obavljaju i sve svoje porodične obaveze. Pri tom, pomoć koja im je potrebna u privatnoj sferi izostaje kako od strane muškaraca, tako i od strane države.

Istraživanja pokazuju da muškarci mnogo manje vremena provode u obavljanju kućnih poslova. Tako je istraživanje UNDP-a „Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori“ (2012) pokazalo da se 99% udatih i 95% neudatih žena bavi kućnim poslovima, dok se tim aktivnostima bavi svaki četvrti muškarac (suprug/partner). Žene takođe, posebno one koje su u braku, u ovim poslovima provode značajno više vremena: 91% udatih i 60% neudatih žena dnevno posvećuje više od sat vremena kućnim obavezama, a čak 36% udatih to čini i duže od 3 sata dnevno. Slične rezultate pokazuje i istraživanje Unije poslodavaca Crne Gore (UPCG) „Ženski biznis – potencijal crnogorske ekonomije“ (2012). Kada je u pitanju briga o kućnim poslovima, perspektiva muškaraca preduzetnika i žena preduzetnica se razlikuje – preduzetnice češće sebe smatraju primarno odgovornim (64% žena u odnosu na samo 21% muškaraca), dok svog supružnika ne smatra primarno odgovornim nijedna žena preduzetnica. Kada je u pitanju briga o djeci, žene preduzetnice kao primarno odgovorne osobe navode sebe (46.4% žena u odnosu na 12% muškaraca). Nijedna žena preduzetnica nije svog bračnog ili vanbračnog partnera navela kao primarno odgovornog za brigu o djeci, dok je 36% muškaraca preduzetnika to učinilo.

„Evo ja sam danas radila, pa imala neke sastanke.... A niko neće da dođe da mi skuva ručak za sutra! I u tom smislu nam treba podrška. Kako da se organizujemo, kako da uskladimo i završimo sve obaveze.“

*Vera
2 godine u biznisu, djelatnost trgovina*

Ovakvo stanje stvari većina sagovornika u intervjuima objašnjava tradicijom i patrijarhalnim vrijednostima i ne očekuje značajan pomak u skorijoj budućnosti.

“Crna Gora je specifična po tome što, kao prvo, sve žene, kako se to u ovom mentalitetu kaže, odskaču, i prvo će naići na osudu jer ipak nije ženi mjesto da ide okolo i ne znam šta radi, nego je ženi mjesto u porodici. To je prva stvar. Sad smo malo emancipovaniji pa smo prešli preko toga. Drugo je da misle da iza nje stoji neko, to je ono uvriježeno mišljenje, iako polako prelazimo preko toga. I treće, muškarcu će uvijek oprostiti ako nije propisno obučen, ženi nikad neće. Uvijek će reći - pogledaj je masne kose, pogledaj ovakva, pogledaj onakva, a neće razmišljati o tome da je ona možda cijelu noć nosila dijete koje ima temperaturu, da je ujutru ustala u 5 sati da pravi pitu djeci za doručak, jer iako je ona poslanica ili profesorica ili vlasnica, njena djeca isto moraju da jedu i njena djeca isto imaju temperaturu kao i djeca one koja ne mora da ide na posao.”

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

Učesnici u dubinskim intervjuima ocjenjuju da država nije razvila adekvatan sistem socijalnih usluga kako bi i očevima, ali prvenstveno majkama, omogućila neometano bavljenje preduzetničkim aktivnostima. Kao najveći problem izdvaja se nedovoljan broj javnih predškolskih ustanova, njihovo neadekvatno radno vrijeme i nepostojanje produženih boravaka u osnovnim školama. Usljed nedovoljnog broja predškolskih ustanova (javnih), ne samo da nije moguće upisati svu djecu, već je i broj djece u grupama daleko iznad optimalnog. Jedna od posljedica prebukiranosti vrtića su i zdravstveni problemi koji utiču na to da djeca ostaju kod kuće, te je neophodno pronaći osobu koja će za to vrijeme brinuti o njima. Iako je radno vrijeme vrtića produženo do 17 časova, ono i dalje nije prilagođeno potrebama preduzetnica (ali i ostalih majki i očeva) jer je njihovo radno vrijeme često i duže od 17 časova, što znači da im je potrebna dodatna pomoć oko čuvanja djece. Sličan problem imaju i majke djece školskog uzrasta. Većina osnovnih škola nema mogućnost produženog boravka djece, tako da je potrebno obezbijediti osobu koja će brinuti o djeci prije i poslije boravka u školi. Nedovoljno razvijen sistem brige o djeci od strane države upravo je jedan od odlučujućih faktora koji utiču na to da se žene ne odlučuju za ulazak u preduzetničke vode. S druge strane, kao jedan od preduslova za žensko preduzetništvo sagovornici u dubinskim intervjuima vide podršku porodice. Ona se ogleda, između ostalog, u pomoći drugih članova porodice (bake i djeda) u čuvanju djece.

„Trebalo da se pozabavi time da današnja žena ima porodicu, ali i radi. Ako želi da ispuni svoje poslovne ambicije, onda treba da joj pomogne u vezi čuvanja djece, možda čak i organizovanja autobusnog prevoza koji bi bio pri školama i slične stvari.”

*Olga
3 godine u biznisu, djelatnost izdavaštvo*

„Zašto državni vrtići koju su cijenom dostupni svima nemaju radno vrijeme kao privatni do sedam uveče, do osam? Ako djecu podijelite u dvije grupe sve je moguće - rješavate problem nezaposlenosti i imate više djece odnosno više roditelja koji će da plaćaju njihov boravak. Drugo, treba insistirati u osnovnim školama, bar do 4. ili 5. razreda, da se uvede cjelodnevni boravak. Ja sam bila dijete kome su roditelji radili prvu i drugu smjenu... oni su lijepo za mene plaćali boravak i ja sam u školi imala doručak, užinu, ručak, časove... Kad dođem kući mir. Ja se igram sa mamom i tatom, sve je super, završila sam sve svoje obaveze.”

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

“Da bi žena radila bilo koji posao, a posebno da bi bila preduzetnica što zahtijeva dodatnu energiju, 24-časovni angažman i slično, ona mora da ima obezbijeđen vrtić za djecu. Ali vrtić koji neće biti kakav je vrtić u Crnoj Gori, gdje po dvoje djece spava u istom krevetiću, gdje ih je po pedesetero u malim prostorijama i gdje je dijete non stop bolesno i zbog toga mora često da odsustvuje. Druga, naše su škole u jako lošem stanju. Mnogo škola nema one tzv. produžene boravke. Takođe, kad bi država imala dobar zdravstveni sistem, ona bi ženi koja se bavi biznisom mnogo olakšala situaciju. Da

bih povela dijete kod doktora, moram da izađem sa posla i da najmanje 3 sata odsustvujem. A kako je tek ženi koja ima privatni biznis i kojoj je bukvalno vrijeme novac.“

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

Među građanima Crne Gore preduzetništvo nije visoko rangirano kao željeni životni poziv. Podaci iz UNDP Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka 2013, pod naslovom „Ljudi su najveće bogatstvo jedne zemlje - Koliko je bogata Crna Gora“, ukazuju da bi dvije trećine građana Crne Gore radije radilo u javnom sektoru za platu od 450 eura, nego u privatnom sektoru za 750 eura. Sagovornici u dubinskim intervjuima ocjenjuju da u Crnoj Gori generalno nedostaje preduzetničkog duha, ali da se razlog tome djelimično može naći i u školskim kurikulumima koji ne približavaju djeci preduzetništvo u dovoljnoj mjeri. Shodno tome, za većinu žena preduzetništvo ne predstavlja primarni životni cilj, već u njega uglavnom ulaze iz nužde. U pitanju su često situacije ostanka bez posla i nemogućnosti pronalaženja novog, te se preduzetništvo prepoznaje kao izlaz za obezbjeđenje egzistencije porodice.

“Generalno u crnogorskom društvu, bilo muškarcima ili ženama, ideja o preduzetništvu nije previše bliska. Definitivno. U Crnoj Gori nikad nije bilo kapitalizma, tako da generalno mi nismo prepoznati kao preduzetnički narod. A s obzirom da su žene mnogo manje sklone riziku, onda one i mnogo manje kreću u preduzetništvo.“

Predstavnik državne uprave

Većina preduzetnica se odlučuje za skromne biznis planove i generalno su manje sklone riziku u odnosu na muškarce. Ocjenjuje se da je to posljedica stava okoline koja je mnogo kritičnija prema potencijalnom neuspjehu žena nego muškaraca. S druge strane, žene su mnogo upornije i strpljivije kada je u pitanju posao koji vode.

Kada je reč o promociji žena preduzetnica, u Crnoj Gori još uvijek nije ustanovljena posebna nagrada koja bi isticala njihove uspjehe, ali i doprinos koji pružaju zajednici i ukupnom društvu. Vjeruje se da bi to bio dobar podsticaj kako ženama koje se već bave preduzetništvom, tako i potencijalnim preduzetnicama. Iako su uspješne poslovne žene - preduzetnice i menadžerke prepoznate u svojoj branši (unutar poslovne zajednice), o njihovoj široj promociji u crnogorskoj javnosti ne može se govoriti.

“Nedavno je, po prvi put u Crnoj Gori, ispromovisana jedna žena menadžerka koja je bila prepoznata u Crnoj Gori i regionu kao dobra preduzetnica. Ali tek kad je dobila prepoznavanje u regionu i međunarodnoj zajednici, tek je onda uslijedilo prepoznavanje u Crnoj Gori.“

Predstavnik poslovnih udruženja

Stoga se značajan vid podrške očekuje u naredne tri godine i to po osnovu projekta „Žensko preduzetništvo - motor za stvaranje radnih mjesta u Jugoistočnoj Evropi“ (Women Entrepreneurship - A job creation Engine for SEE) koji je Direkcija za razvoj MSP, u saradnji sa SEECCEL-om, predstavila početkom 2013.

Cilj ovog projekta upravo je jačanje i promocija ženskog preduzetništva u osam zemalja članica SEECCEL-a i Moldaviji, kroz aktivnu saradnju javnog i privatnog sektora.¹⁰

¹⁰ Projekat sprovode SEECCEL i GTF, a za nadzor i koordinaciju zadužen je Regionalni savjet za saradnju .

I od medija se očekuje da, osim što informišu, pomognu u aktivnostima koje će, uz promotivnu, imati i edukativnu formu - posebno iz ugla žena i djevojaka koje upravo u preduzetništvu mogu pronaći dobar model za samozapošljavanje i ekonomsko osnaživanje. Iako im se često pripisuje da su prvenstveno orijentisani ka problemima i negativnim aspektima poslovnog i društvenog ambijenta, te nisu previše skloni izvještavanju o pozitivnim primjerima, pojedini crnogorski mediji pokazuju da im promocija uspješnih ženskih poslovnih priča takođe nije strana.¹¹ Pri tom, i sami predstavnici medija navode da auditorijum pozitivno reaguje na objavljivanje priča o uspješnim poslovnim ženama.

„Ne razumijem da još uvijek nije pokrenut neki EU projekat čiji bi rezultat bio serijal TV emisija o ženama preduzeticama. Mislim da bi to bilo strašno važno za djevojke u srednjim školama i studentkinje jer bi im sigurno makar malo pomoglo u nekom drugačijem razmišljanju... Bar bi vidjele da ne treba da čekaju da im se posao desi, već da mogu uzeti stvari u svoje ruke i samozaposliti se.“

*Anđela
5 godina u biznisu, djelatnost marketing*

“Mi smo imali jedan prilog o jednoj ženi preduzetnici. Ona je živjela u Italiji, odlučila da se vrati u Crnu Goru i tu preko puta Delte otvorila svoj salon i pravi po narudžbi ručno rađene cipele. Ja sam poslije tog priloga na televiziji imala negdje šezdesetak poziva, toliko ljudi me je nazvalo potpuno oduševljeno što smo imali takav prilog koji je pozitivan.”

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

4.4 Procjena pristupa edukaciji i obuci

4.4.1 Analiza trenutnog stanja

Bez obzira na različite stavove po pitanju ostalih biznis barijera, svi sagovornici u dubinskim intervjuima jednoglasni su u ocjeni da ni muškarci ni žene u Crnoj Gori nisu dovoljno edukovani za vođenje sopstvenog biznisa. Problem se ogleda već u početnim, pripremim fazama, ali i kasnije, tokom upravljanja radom preduzeća. Nedostatka adekvatnog znanja za preduzetništvo su uglavnom svjesne i žene, na što upućuju i rezultati UNDP istraživanja “Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori”, budući da trećina učesnica smatra da im je potrebna dodatna obuka da bi uopšte pokrenule posao, dok čak 80% veruje da im je neophodno stalno usavršavanje i dodatno obrazovanje.

Kao jedan od glavnih uzročnika ovakvog stanja prepoznaje se sistem obrazovanja i školski kurikulumi. Uvođenje preduzetništva u obrazovni sistem rezultat je procesa reforme obrazovanja koji se sprovodi posljednjih godina. Iako je došlo do poboljšanja, treba uložiti dodatne napore kako bi preduzetništvo postalo sastavni dio obrazovnog procesa na svim nivoima. Vlada je u novembru 2011. godine usvojila niz zaključaka u ovom pogledu, sa smjernicama za rad ključnih aktera. Tako je „oživljeno“ Nacionalno partnerstvo za preduzetničko učenje – tijelo čiji je glavni zadatak da kreira predlog aktivnosti za Strategiju cjeloživotnog

„Ako vi sliku o preduzetništvu ne kreirate djetetu još u osnovnoj i srednjoj školi, teško da ćete to uspijeti na fakultetu. Podsticanje na takmičenje od malih nogu i borba za nešto svoje uči se od malih nogu. Mi govorimo o razvijanju svijesti o preduzetništvu. U redu, u proteklih deset godina uradilo se dosta po tom pitanju. Ali mislim da, fundamentalno, svijest o tome još uvijek ni u osnovnom ni srednjem obrazovanju ne postoji. Niti roditelji ne razvijaju kod djece tu vrstu borbe za opstankom, već naprotiv, upućuju ih da pođu u državnu instituciju i primaju sigurnu platu.“

*Suzana
3 godine u biznisu, djelatnost konsalting*

¹¹ Neki od pozitivnih primjera medijske promocije poslovnih žena: serijal tekstova o ženama preduzeticama u ekonomskom mjesečniku CG Ekonomist (2007/2008), tekstovi o uspješnim ženama u biznisu i menadžmentu u ND “Vijesti” - rubrika “Dom” (2012), gostovanje žena preduzetnica u emisiji “Među nama” TV Atlas (2013).

preduzetničkog učenja, vrši monitoring i izvještava o implementaciji. Ono što čudi je to što su finansijska sredstva koja obezbjeđuje Vlada ograničena, te je razvoj preduzetničkog učenja do danas u velikoj mjeri zavisio od stranih donatora.

Kao nastavak Evropske Povelje za mala preduzeća, EK je 2008. godine usvojila Akt o malim preduzećima (Small Business Act) kojim su utvrđeni principi i smjernice na osnovu kojih se formuliše politika MSP u zemaljama članicama EU, ali i zemljama Zapadnog Balkana. Prvo poglavlje Akta o malim preduzećima je posvećeno Preduzetničkom učenju i obuhvata indikatore koji se odnose na: Okvir politike za preduzetničko učenje, Niže srednje obrazovanje (ISCED 2), Više srednje obrazovanje (ISCED 3) i Visoko obrazovanje (ISCED 5&6). Koordinator aktivnosti na sprovođenju Akta o malim preduzećima je Direkcija za razvoj MSP. U Izvještaju Akta o malim preduzećima za 2012.godinu, u dijelu koji se odnosi na promociju preduzetništva i razvoja preduzetničkih vještina, ocijenjeno je da obrazovne institucije moraju da preuzmu veću odgovornost i posvećenost po pitanju sprovođenja preduzetničkog učenja. Važan korak bi trebalo da bude usvajanje EU preporuka o razvoju ključnih preduzetničkih kompetencija i njihova sistematska primjena u okviru osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja u Crnoj Gori.

Osnovne škole

Od školske 2012/2013 godine potpuno se prešlo na novi kurikulum koji je, za razliku od starog koji je bio baziran na usvajanju sadržaja, nastavno-ciljni i procesno-razvojni. Novi kurikulum uključuje osnovne oblasti znanja koje učenik treba da usvoji tokom školovanja, intelektualne i psihofizičke sposobnosti i vještine koje mu pružaju sigurnu osnovu za život i rad. Ipak, iako je moguće prepoznati dosta elemenata koji pogoduju razvoju preduzetništva i dalje preovlađuju pasivni oblici učenja kada se pređe na konkretne aktivnosti.

Realizujući projekat „Preduzetnički klubovi u osnovnim školama“ (2003-2007), Direkcija za razvoj MSP je pripremila predmetni program Preduzetništvo za 8. razred osnovne škole koji je usvojen 2007. godine. Danas je Preduzetništvo zastupljeno u osnovnom obrazovanju kao izborni predmet u 8. razredu osnovne škole, sa jednim časom nedeljno ili 33 časa godišnje. Trenutno se realizuje u 3 osnovne škole, a školske 2011/2012. godine za izučavanje ovog predmeta opredijelilo se 88 učenika.

U četiri osnovne škole (Bar, Nikšić, Podgorica i Risan), tokom 2012. godine uspješno je realizovan pilot projekat "Razvoj preduzetničkih kompetencija u ISCED 2", u okviru realizacije projekta SECEEL (South East European Centre for Entrepreneurial Learning). Takođe, u ZZŠ¹² formirana je komisija koja ima zadatak da uradi upustvo za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe.

Srednje škole

Predmetni program Preduzetništvo za gimnazije ne postoji ni kao redovni (obavezni), niti kao izborni. Trenutno Direkcija za razvoj MSP radi projekat za obuku nastavnika gimnazija sjeverne regije.

Počev od 2004. godine, i u srednješkolnom obrazovanju je počelo izvođenje nastave po novim obrazovnim programima, koje karakteriše veći udio stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave u odnosu na stare obrazovne programe. Preduzetništvo je, kao predmet, uvedeno u svim srednjim stručnim školama.

¹² Link ZZŠ za preduzetničko učenje: http://www.zavodzaskolstvo.gov.me/rubrike/preduzetnicko_ucenje/

U Crnoj Gori je uspješno zaživio koncept preduzeća za vježbu, ali za sada samo u srednjim školama koje obrazuju za zanimanja iz oblasti ekonomija, pravo i administracija. Program se realizuje u okviru projekta ECO NET, koji je od 2005. godine sprovodila austrijska organizacija Kultur Kontakt, uz finansijsku podršku austrijske razvojne agencije ADA, a nadležni za realizaciju predmeta u narednom periodu biće CSO i škole.

Školske 2012/2013.god, predmet se realizuje u 15 srednjih škola, a osnovano je 70 preduzeća za vježbu u kojima praktična znanja i vještine iz oblasti preduzetništva stiče oko 1200 učenika.

Program „Mladi preduzetnici“ realizuje se u srednjim stručnim školama (od školske 2012/2013. godine) u okviru predmeta Preduzetništvo, u svim područjima rada osim ekonomije. Program je izrađen u okviru aktivnosti CSO-a, MPS-a, Direkcije za razvoj MSP, nastavnika srednjih stručnih škola i Projekta MNE/011, s ciljem razvijanja preduzetničkog načina razmišljanja, kao i sticanja preduzetničkih znanja, vještina i stavova. U cilju podrške ovom programu, izrađeni su: Priručnik za učenike (praktičan vodič kroz proces preduzetništva, sa velikim brojem korisnih primjera); Priručnik za nastavnike (vodič kroz različite metodičke opcije za realizaciju nastave iz ovog predmeta).

U području Ekonomije u kom se realizuje predmet „Preduzeće za vježbu“, urađen je i svim učenicima u Crnoj Gori podijeljen priručnik „Preduzeće za vježbu za učenike“. Takođe, inoviran je postojeći web sajt Servis Centra preduzeća za vježbu¹³ i uvedena on-line registracija virtuelnih preduzeća za vježbu.

Visoko obrazovanje

Reforma visokog obrazovanja sprovedena je sa ciljem povećanja efikasnosti studija i usaglašavanja sistema sa evropskim tendencijama, ali i sprečavanjem dotadašnjih pojava odustajanja od studija, „odliva mozgova“, nedovoljne mobilnosti studenata i nastavnika po pitanju stručnog usavršavanja i nedovoljnog angažovanja mlađeg nastavnog kadra na fakultetima i višim školama. Predmet Preduzetništvo postoji na svim univerzitetima u Crnoj Gori, u okviru određenih studijskih programa sa biznis orijentacijom - na osnovnim i na postdiplomskim studijama.

„Moje mišljenje je da vam preduzetništvo na fakultetima ne mogu predavati ljudi koji nisu iz biznisa. Preduzetništvo nije teoretisanje, to nije priča u vazduhu. Ni marketing se ne uči iz knjige, već od ljudi koji imaju praksu sa „terena“... Što jači u biznisu, to će biti bolji prenosioci ne znanja nego iskustva.“

*Suzana
3 godine u biznisu, djelatnost konsalting*

Univerzitet Crne Gore - Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija“, sa Preduzetništvom kao jednim od bazičnih predmeta, osnovane su 1992. godine. Na Ekonomskom fakultetu (EF) je 1995. godine uveden PMB režim studija (Preduzetništvo, Menadžment, Biznis). Među različitim usmjerenjima, na završnoj godini studija postoji i smjer Preduzetništvo i preduzetničke finansije. Za sve studente na Studijama menadžmenta, bez obzira na usmjerenje, Preduzetništvo je od 2004. godine obavezan predmet. Na prvoj godini osnovnih akademskih studija EF, jedan od obaveznih predmeta je „Biznis“. U toku 2012. god, na EF su organizovane: manifestacija „Biznis dan“ na kojoj su nagrađena tri najbolja biznis plana, Međunarodna naučna konferencija „Zapošljavanje kroz prizmu preduzetništva“ (u saradnji EF, Direkcije za razvoj MSP i IRF), predavanje „Are You Innovative“ i okrugli sto povodom obilježavanja Globalne nedjelje preduzetništva. Takođe, u okviru UPGC projekta „Ženski biznis - potencijal crnogorske ekonomije“ koji je podržan od strane UN Women, UPGC je u toku 2011/2012 godine za

¹³ Web sajt Servis Centra za vježbu: <http://www.serviscentarpozv.me/>

studente završne godine akademskih studija i postdiplomce EF organizovala seriju gostujućih predavanja uspješnih poslovnih žena (preduzetnice i menadžerke). S druge strane, u okviru Tempus projekta - Razvoj koncepta cjeloživotnog učenja na Univerzitetu Crne Gore, na EF je 2012. god, u saradnji sa PKCG, održan okrugli sto "Priznavanje prethodnog učenja i fleksibilni putevi učenja". EF je objavio 8. broj časopisa "Preduzetnik" čija je misija podizanje nacionalne preduzetničke kulture.

„Ono što je meni bilo od suštinske važnosti je momenat kada sam po završetku fakulteta shvatila da tek tada treba da učim. Ja sam tada počela da uzimam časove iz finansija i računovodstva, računara, interneta... ma ne znam, iz svega što mi je moglo koristiti... Ja sam od onih koji su shvatili da umjesto u državni treba da odem u privatni sektor, da me tu neko dobro uposli i da ću tek tako da naučim posao.“

Ana
11 godina u biznisu, djelatnost trgovina

Univerzitet Donja Gorica (UDG) - U okviru Visokog obrazovanja ISCED 5&6 SEECEL-ovog projekta na Humanističkim studijama, u toku 2012. godine realizovan je modul Preduzetništvo i inovacije, a prva generacija završila je nastavu u okviru istog. Takođe, UDG već drugu godinu zaredom organizuje Berzu preduzetničkih ideja, s ciljem podsticanja razvoja biznis ideja studenata i učenika srednjih škola iz Crne Gore. Od 26 prijavljenih biznis ideja iz BiH, Bugarske, Srbije, Makedonije i Crne Gore, izabrano je 10 koje su se prezentovale i kotirale na Berzi preduzetničkih ideja. Fakultet za međunarodne finansije, ekonomiju i biznis organizovao je početkom 2011. godine Prvu školu preduzetništva za mlade. U međuvremenu je, u saradnji sa Ministarstvom prosvjete i sporta, održana i treća škola čiji su učesnici učenici/ce srednjih škola iz Crne Gore. Cilj ovog projekta je podizanje svijesti o preduzetništvu među maturantima i njihovo motivisanje za dalje usavršavanje u ovoj oblasti.

Univerzitet Mediteran - na Fakultetu za turizam Bar ("Montenegro Tourism School"), preduzetništvo u turizmu i hotelijerstvu izučava se na studijskom programu osnovnih studija Turistički i hotelijerski menadžment i to počev od 2004/2005. godine.

Podaci Monstat-a pokazuju da su žene u Crnoj Gori ostvarile napredak i da čine većinu upisanih studenata na svim nivoima. Tako od ukupnog broja studenata koji su diplomirali po novom sistemu (Bolonjska deklaracija), žena koje su završile osnovne akademske studije ima 57,4%, osnovne primijenjene studije 51,7%, specijalističke studije 67%, dok je master studije završilo 61,6% žena. S druge strane, svaka peta žena koja je upisala studije 2007/08. godine diplomirala je 2010, dok je u istom periodu diplomirao svaki sedmi muškarac.

4.4.2 Znanja i vještine koje nedostaju

Preduzetnici nailaze na problem već prilikom osmišljavanja i pisanja biznis plana. Dešava se da ne uviđaju značaj analize tržišnih prilika prije ulaska u posao (potencijalni preduzetnici), a i postojeće podatke rijetko koriste - čak ni za potrebe grube analize tržišta. Za razliku od muškaraca, žene su u većoj mjeri svjesne potrebe za dodatnom edukacijom te joj, ukoliko im se ukaže prilika, revnosnije i pristupaju.

“Za početak biznisa postoji potreba za edukacijom i kod muškaraca i kod žena, ali žene bolje prepoznaju tu potrebu. Kada smo recimo pravili obuke za startup-ove, definitivno su žene bile te koje su 80% bile redovne i posvećene. One nikad ne kažu ‘ja sve znam’, nego su spremne da se dodatno edukuju. Kod žena uvijek postoji neka doza samokritičnosti, mnogo više nego kod muškaraca.”

Predstavnik državne uprave

Sagovornici u dubinskim intervjuima kao posebno važnu vještinu izdvajaju biznis plan. Ocjenjuje se da je vještinama pisanja biznis plana dat prevelik i nepotreban značaj, dok je od suštinske važnosti to da preduzetnici umiju da ga čitaju i razumiju. Sagovornici smatraju da je sasvim opravdano da se pisanje biznis plana prepusti unajmljenim, stručnim licima, pri čemu preduzetnici moraju razumjeti šta plan predviđa kako bi ga se pridržavali i uspješno rukovodili poslom.

Proces edukacije treba da bude komplementaran finansijskoj pomoći da bi korisnici bili informisani kako da što efikasnije iskoriste dobijena sredstva. U suprotnom, povećava se rizik od nenamjenskog trošenja. Edukacija je potrebna i kada je u pitanju kreditiranje, posebno da bi mogli napraviti proračun koji će pokazati kolike su obaveze po tom osnovu, kolika je kamata, odnosno da li će započeti biznis omogućiti otplatu kredita.

“Svi su svjesni da im novac nedostaje, a nisu svjesni da im nedostaje znanje. Hipotetički, ako vam neko da novac onda ćete postaviti pitanje šta ćete uraditi sa tim novcem. Ako idete na osjećaj, nešto može da bude dobro, ali u većini slučajeva ispada loše. I kada uzimate kredit od banke, vi uzimate kredit 30.000, znate li vi da ćete na kraju platiti 45.000? Da li vi to možete finansijski da podnesete? Znači osnovne pojmove treba savladati.”

Predstavnik poslovnih udruženja

Sagovornici u dubinskim intervjuima naglašavali su da je značajnom broju žena, posebno u sjevernom regionu i ruralnim oblastima, veliki broj informacija nedostupan iz razloga što im nedostaju znanja iz oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija ili nemaju pristup internetu. Stoga se obuke za rad na računaru koje su organizovali ZZZCG i pojedine organizacije ocjenjuju kao veoma korisne.

“Ona ne može da aplicira kod Investiciono razvojnog fonda ili nekog ko daje sredstva ako to ne umije, ako ne zna kako. A kako da zna ukoliko ne zna da koristi računar i ukoliko joj je Internet nedostupan.”

Predstavnik državne Uprave

4.4.3 Preduzetničko učenje u sistemu neformalnog obrazovanja

Osim preduzetničke obuke u okviru sistema formalnog obrazovanja, u Evropskoj uniji se značajan dio edukacije sprovodi putem neformalnih programa osposobljavanja. Prema podacima ILO, prosjek osoba starijih od 35 godina koje učestvuju u programima obrazovanja odraslih u zemljama EU iznosi 7%, dok je to u Crnoj Gori daleko manje (Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013).

„Recimo biznis plan je veoma važan, a kad sam ja počinjala za pisanje biznis plana nije bilo nikakve obuke. Sad je to potpuno drugačije. Mislim da je veoma važno da žena koja želi da pokrene biznis prvo mora dobro da se upozna sa tim šta je u poslu čeka.“

*Dijana
22 godine u biznisu, djelatnost trgovina*

Izveštaj o realizaciji akcionog plana za 2012. godinu Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013 navodi da ponuda obrazovnih sadržaja iz oblasti preduzetništva u neformalnom obrazovanju nastoji da odgovori potrebama MSP, pri čemu se posebno ističu aktivnosti Direkcije za razvoj MSP, PKCG, ZZZCG, UPGC i Centra za stručno obrazovanje, koji kontinuirano rade na stvaranju kadra po mjeri privrede. Prema izvještaju, napredak je ostvaren u dijelu koji se odnosi na organizovanje sajamskih manifestacija u cilju promovisanja preduzetničkog učenja, obuci nastavnika za sprovođenje nastavnih aktivnosti koje u sebi prepoznaju preduzetništvo kao ključnu kompetenciju, razvoju kapaciteta za sprovođenje preduzetničkog učenja odraslih, implementaciji

Nacionalnog okvira kvalifikacija. S druge strane, nedovoljan napredak ostvaren je u dijelu koji se odnosi na promovisanje istraživanja o preduzetništvu kod učenika, izučavanju preduzetništva kao ključne kompetencije u gimnazijama, osnivanju virtuelnih preduzeća i sl.

U Crnoj Gori su obukom uglavnom obuhvaćena lica sa evidencije ZZZCG, a preduzetničkim učenjem bave se i brojni drugi partneri (javni, privatni i civilni sektor).

Univerzitet Crne Gore, tačnije Ekonomski fakultet u Podgorici, organizovao je u periodu od 25. do 28. januara 2013. godine četvorodnevnu Zimsku školu preduzetništva, čiji su polaznici bili predstavnici biznis zajednice (UPCG, Preduzetničko-zanatska komora, MBA, PKCG), najbolji studenti osnovnih i magistarskih studija EF, kao i učenici Srednje ekonomske škole „Mirko Vešović“ iz Podgorice. Predavači su bili profesori EF i drugih svjetskih univerziteta, kao i sami preduzetnici. Predavanja su obuhvatila teme: metodologija izrade biznis plana, načela analize tržišta i marketing koncepcije, kreiranje zadovoljstva potrošača, liderstvo u preduzetništvu, poslovna etika i etički kodeks, značaj finansijske ocjene investicionih projekata, osnove finansiranja u preduzetništvu, načela marketinga, brandinga i HR-a u MSP.

„Za pisanje biznis plana prvi put sam platila 250 eura, onda mi je žena uzela 300, pa čovjek 450 i četvrti put sam platila 280 eura jer je trebalo neke sitnije korekcije napraviti. Zato sam u Fondu rekla: „Dajte ljudi kad dođemo kod vas odredite neku osobu i neka ona uzme 1% ili 3% ili 5%, ma koliko hoće od tog projekta, ali će se bar baviti sa mnom sedam dana i pomoći mi da napravim plan kako treba.“

*Ivana
3 godine u biznisu, djelatnost proizvodnja*

Zavod za zapošljavanje u okviru nekoliko programa obrazuje svoje korisnike iz oblasti preduzetništva. Jedan dio obuke usmjeren je na potencijalne korisnike kredita za preduzetnike i implementira se prije samog procesa podnošenja zahtjeva za odobrenje kredita, te predstavlja formalan uslov za apliciranje. Ovaj program ima dvije uloge: informativnu (da polaznicima prenese znanje kako odabrati djelatnost, kako konkurisati za kredit, šta ih sve čeka prilikom apliciranja i kasnije tokom poslovanja) i praktičnu (u smislu pružanja konkretnih informacija vezanih za izradu biznis plana potencijalnog korisnika). Drugi značajan program ZZZCG su Virtuelna preduzeća. U ovom programu učestvuje grupa od 15 lica sa evidencije ZZZCG, različitih stepena stručne spreme, profesija i starosti. Grupa bira djelatnost i u virtuelnom sistemu koji simulira realne uslove u Crnoj Gori otpočinje preduzetnički proces - od osnivanja preduzeća i administracije, pravljenje statuta, prijavljivanja radnika i dr. Polaznici potom vode preduzeće i uče kako da obračunaju porez, PDV i sl., pri čemu se rotiraju na različitim pozicijama u firmi (menadžment, računovodstvo, pravna služba i sl). Kako bi znanja koja stižu bila što primjerenija realnim uslovima, članovi virtuelnog preduzeća tijesno sarađuju sa tzv. kumovskim preduzećem. Svako virtuelno preduzeće ima vezu sa jednim stvarnim preduzećem, što znači da zaposleni iz stvarnih preduzeća posjećuju ova trening preduzeća, prenose im svoja znanja i iskustva iz prakse. Neki od dosadašnjih polaznika učestvovali su i na sajmovima virtuelnih preduzeća.

Poslovna udruženja takođe prepoznaju potrebu za dodatnim edukacijama svojih članova.

Tako je **Asocijacija poslovnih žena Crne Gore u prethodnom periodu** organizovala niz događaja, poput međunarodnih kongresa i okruglih stolova, a održani su i seminari i radionice na teme od značaja za poslovanje žena preduzetnica, poput: vještine pregovaranja, razvoj preduzeća (razvoj proizvoda/usluga, prodaja, planiranje, pismena i usmena komunikacija) i sl.

Udruženje preduzetnica Crne Gore je usljed ograničenih finansija realizovalo manji broj seminara, a na njima su obrađivane teme koje se tiču konkretnih problema žena preduzetnica. Takav je bio i seminar o finansijama i troškovima kalkulacija koji je organizovan 2012. godine.

Direkcija za razvoj MSP je tokom 2012. god. održala niz okruglih stolova, radionica i konferencija koje su obuhvatile sljedeće teme: eko inovacije, mogućnosti izvoza na tržište Rusije, uvođenje sistema kvaliteta u turističkoj ponudi MSP, promocija prava intelektualne svojine, razvoj MSP u EU i Crnoj Gori, društveno odgovorno poslovanje itd.

Centar za stručno obrazovanje je u saradnji sa Kultur Kontaktom i ZZZCG organizovao obuku nezaposlenih lica sa Biroa rada iz oblasti preduzetništva. Takođe, urađena je izmjena i dopuna programa iz Preduzetništva za obrazovanje odraslih lica usvojena od strane Nacionalnog savjeta.

Unija poslodavaca Crne Gore je u istom periodu organizovala niz seminara i radionica kojima je obuhvaćen širok spektar korisnih tema, poput: menadžment ljudskih resursa, kako spremno dočekati inspeksijsku kontrolu, društveno odgovorno poslovanje, zaštita na radu, kreiranje povoljnog ambijenta u službi razvoja ženskog preduzetništva, energetska efikasnost i obnovljivi izvori energije i sl.

Privredna komora Crne Gore je organizovala veći broj tematskih obuka i to u vidu jednodnevnih ili dvodnevnih treninga. Teme koje su bile obrađivane su: komunikacione vještine, upravljanje vremenom, prepoznavanje mogućnosti za biznis, razvoj biznis plana, istraživanje tržišta i marketing plana, upravljanje porodičnim biznisom, strategija planiranja, pristup izvorima finansiranja i osnove računovodstva.

Montenegro biznis alijansa je organizovala veći broj seminara na kojima su, između ostalog, obrađene teme o pristupu izvorima finansiranja i mogućnosti registracije biznisa, odnosno šta sve čeka preduzetnike nakon što registruju biznis, koje opcije su za njih najbolje i gdje su mogući izvori finansiranja (ne samo krediti, već i bespovratni grantovi u okviru određenih projekata).

CEED i Ženska alijansa za razvoj su tokom 2013. godine, u okviru projekta „Osnaživanje kroz žensko preduzetništvo na sjeveru Crne Gore“, organizovali niz treninga na teme: istraživanje tržišta, pravni okvir, poreske obaveze i registracija preduzeća; pristup izvorima finansiranja, prepoznavanje mogućnosti za biznis i izrada biznis plana.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Delegacija EU i Kancelarija UNDP u Crnoj Gori od decembra 2012. godine, u opštinama Cetinje, Kolašin i Mojkovac, realizuju Program razvoja ženskog preduzetništva¹⁴. Teme obuka za opšte preduzetničke vještine su: administrativne procedure prilikom otvaranja i registrovanja, uslovi kreditiranja i finansiranja, upravljanje, marketinške vještine, izrada biznis plana, administrativne vještine, komunikacione vještine i podsticanje timskog rada. Program predviđa i specifične obuke žena (organska proizvodnja, standardi i brendiranje...), kao i mentorstvo.

4.5 Procjena pristupa kreditima i finansijskim uslugama

4.5.1 Potreba za kreditima

Sagovornici u dubinskim intervjuima ocijenili su da je pristup finansijama - i za žene i muškarce preduzetnike, osnovna prepreka prilikom započinjanja biznisa. Stoga je velikom broju potencijalnih preduzetnika potreban upravo start up kredit.

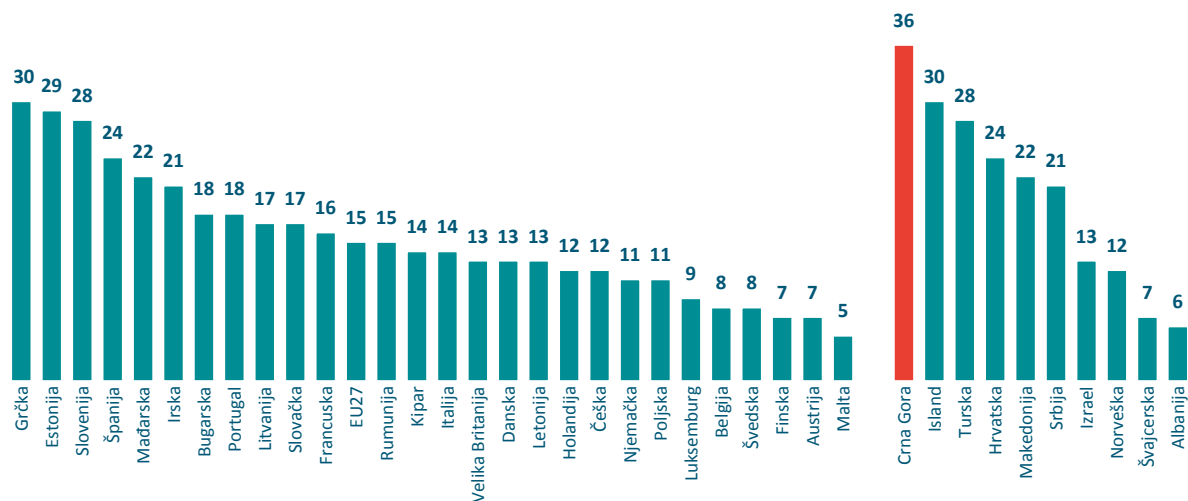
Ovo nije slučaj samo u Crnoj Gori već i u ostatku Evrope, o čemu svjedoče podaci istraživanja „Mala i srednja preduzeća pristup finansijama, 2011“ (SME's access to finance survey 2011) u kom je

¹⁴ Program se realizuje u okviru Programa za rodnu ravnopravnost IPA 2010, u trajanju od 16 mjeseci.

učestvovala i Crna Gora, a koje je za potrebe EK sproveo Ipsos Mori. Po podacima ovog istraživanja, za MSP u Crnoj Gori kao i ostatku Evrope jedan od dva najveća problema u poslovanju predstavlja pristup finansijama, pored prisustva konkurencije kao drugog značajnog problema. Ipak, u Crnoj Gori se problem pristupa finansijama značajno češće pominje budući da ga navodi čak 36% predstavnika preduzeća, dok evropski prosjek iznosi 15%.

Grafikon 9: Najveći problem s kojim se firma trenutno suočava

(Izvor: „Mala i srednja preduzeća i pristup finansijama, 2011“, Evropska Komisija)

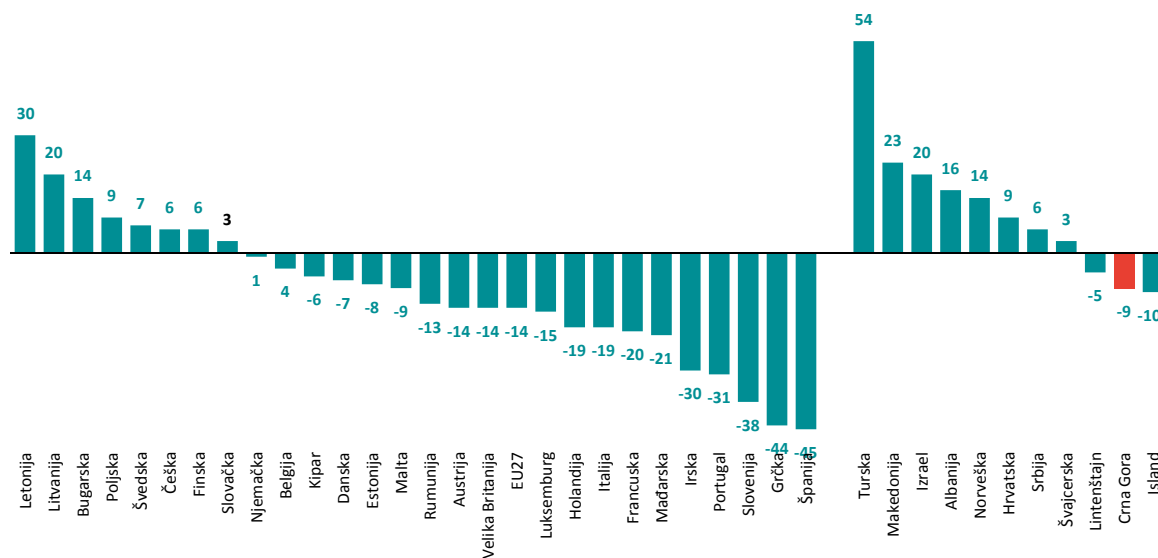

Poput preduzeća u ostatku Evrope, u Crnoj Gori se MSP najčešće oslanjaju isključivo na spoljne izvore finansiranja (46%), kao što su minusi na tekućem računu, lizing i krediti. Ako uzmemo u obzir i one koji eksterne izvore koriste uz neki drugi izvor finansiranja, ukupno je 67% preduzeća koristilo eksterne izvora finansiranja u periodu od 6 meseci prije datuma istraživanja. Za bankarske kredite je u pomenutom periodu apliciralo nešto više od petine preduzeća iz uzorka (22%), od čega je većini bila odobrena cjelokupna svota (56% onih koji su aplicirali) ili veći dio svote (12%), dok je 12% MSP bilo odbijeno.

Kada se posmatra nešto duži vremenski rok od 2 godine unazad, korisnika kredita je među MSP bilo značajno više: čak 72% je koristilo neki vid kredita, što je značajno više od preduzeća iz EU (50%). Čak 90% kredita MSP u Crnoj Gori davale su banke, a 53% korisnika kredita je sredstva iskoristilo kao obrtni kapital.

Da kreditna politika banaka u poslednjih šest mjeseci prije istraživanja nije bila povoljna, govori podatak da je u Crnoj Gori više onih preduzeća koja su navela da se spremnost banaka da odobre kredit pogoršala u tom periodu (net skor -9).

Grafikon 10: Spremnost banaka da obezbijede kredit (Izvor: „Mala i srednja preduzeća i pristup finansijama, 2011“, Evropska komisija)

Situacija je još nepovoljnija kada je u pitanju javna finansijska podrška (uključujući grantove), budući da čak 19% više preduzeća ocjenjuje da je ovaj vid podrške u 6 meseci koji su prethodile istraživanju bio manje dostupan nego ranije.

Grafikon 11: Pristup javnoj finansijskoj podršci, uključujući garancije– net score (Izvor: „Mala i srednja preduzeća i pristup finansijama, 2011“, Evropska komisija)

Da je pristup finansijama jedna od najvećih prepreka za ulazak u biznis ukazuje i UNDP-ovo istraživanje sa potencijalnim preduzeticama (2012) koje govori da se žene ne odlučuju za preduzetništvo prije svega zbog nedovoljnih finansijskih sredstava (42% ispitanica je kao prvi,

najvažniji razlog za odluku da ne uđu u biznis navelo probleme sa finansiranjem, dok su za 14% njih porodične obaveze razlog takve odluke). Štaviše, 93% ovih žena ocjenjuje da bi im bilo teško da obezbijede novac potreban za pokretanje sopstvenog biznisa, dok tek 7% smatra da im to ne bi predstavljalo problem. Istovremeno, čak dvije trećine ispitanica oslonile bi se na kredit banke za pokretanje biznisa.

Podaci iz istraživanja UPGC „Ženski biznis - potencijal crnogorske ekonomije“ koje je sprovedeno među ženama i muškarcima preduzetnicima, pokazali su da je čak 56% ispitanica (žena preduzetnica) upravo pristup kreditima prepoznalo kao barijeru za pokretanje biznisa. S druge strane, početni kapital za osnivanje preduzeća koji im nedostaje, žene preduzetnice su u većoj mjeri obezbijedile kroz državne programe podrške start-up biznisu, za razliku od muškaraca koji koriste kreditna sredstva komercijalnih banaka.

“Početne investicije sam pozajmila od roditelja, a ono dodatno što mi je neostajalo takođe pozajmila na dvije, tri, pet, šest rata. Te 2001. zaista nije bilo kredita. Mislim, bilo je nešto preko jedne banke sa nekim suludim kamatama, ali ja nisam htjela da ulazim u to.”

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

U uslovima krize, usljed nedostatka novčanih sredstava, privatni sektor je veoma oslabljen, njegov razvojni potencijal teško se ili uopšte ne realizuje, a to dodatno ugrožava perspektivu njihovog daljeg rasta i održivost ukupnog poslovanja. Nelikvidnosti realnog sektora umnogome su doprinijeli ograničavajuća politika banaka kada je u pitanju odobravanje novih kredita, kao i nenaplaćena (a često i nenaplativa) međusobna potraživanja.

U ovom trenutku, za razliku od bankarskog sektora koji je još uvijek prilično „uspavan“ po pitanju kreditiranja preduzeća, a posebno onih iz kategorije MSP, čini se da IRF predstavlja rijetku adresu koja ima sluha za stanje u privredi i koja po tom osnovu kreira aranžmane koji su usmjereni pružanju podrške poslovanju preduzeća. U prilog tome govori i razumijevanje IRF-a za potrebe preduzetnica koje je rezultiralo prihvatanjem inicijative APŽ, odnosno kreiranjem posebne kreditne linije IRF-a za žene u biznisu (od marta 2011.god).

4.5.2 Dostupni krediti

Žene su u lošijem položaju od mušaraca kada je u pitanju kreditiranje budući da, tradicionalno, većina žena u Crnoj Gori ne posjeduje sopstvenu imovinu, te nije u mogućnosti da samostalno obezbijedi kreditiranje. Podaci pokazuju da je na žene registrovano svega 6% nekretnina. Iz tog razloga, većina sagovornika u dubinskim intervjuima ponovo se vraća na argument da je podrška porodice neophodna, te da je bez nje, na neki način, besmisleno pokretati biznis – čak i kada bi sredstva bila obezbijeđena.

„Za početak biznisa ženama su najbitnije finansije. Međutim 90% njih nema potreban kolateral tj. nekretninu na njihovo ime, a kad to nemate jasno je da ne možete da podignete kredit. Meni lično trebaju upravo krediti bez kolaterale, oni mali, brzi, od 3.000 do 5.000 eura...”

*Anđela
5 godina u biznisu, djelatnost marketing*

“Ako ta žena čak i ima svoju nekretninu što je rijetkost, to je neki stan ili kuća u kojoj živi sa djecom i ona je u užasnom problemu: da li će ona sutra ostati na ulici zato što možda njoj taj biznis neće krenuti kako treba? A većina ni nema ništa u svom vlasništvu.”

Predstavnik poslovnih udruženja

Ženama koje pokreću sopstveni biznis na raspolaganju su **bankarski krediti** namijenjeni svim preduzetnicima. Ove kredite nudi nekoliko banaka, ali su uslovi aposlutno identični za muškarce i

žene. Tako na primer banka koja je učestvovala u ovom istraživanju nudi kredite u iznosu od 3.000 do 30.000 eura, sa rokom otplate do 84 mjeseca i efektivnom kamatnom stopom od 13%. Kredit se obezbjeđuje putem hipoteke, zaloga, depozita ili žiranata. I ostale banke nude slične uslove. Iako ne postoje posebne pogodnosti za žene, preduzetnicima su na raspolaganju savjetnici u filijalama koji im, kroz neku vrstu partnerskog odnosa, pružaju adekvatne savjete vezane za kredit i poslovanje, te ih čak povezuju sa drugim klijentima. Neki drugi vidovi finansiranja, poput mikrofinansiranja iznad limita, za sada nisu na raspolaganju. Iako predstavnici banke kredit koji nude ocjenjuju kao povoljan, ostali sagovornici u dubinskim intervjuima vjeruju da sa komercijalnim kreditima, usljed visoke kamatne stope i nepostojanja grejs perioda, nije moguće voditi profitabilni biznis, posebno kada je riječ o preduzećima u start up fazi.

Kako bi dodatno podstakla razvoj ženskog preduzetništva, država je pokrenula **posebnu kreditnu liniju za žene koju dodjeljuje Investiciono razvojni fond Crne Gore (IRF)**. Podaci IRF-a ukazuju da su od marta 2011. godine do juna 2013. godine kreditirana 24 takva projekta čiji su nosioci žene i to sredstvima u iznosu od 771,239.50 €. U pitanju je 6 projekata iz proizvodne djelatnosti (ukupna vrijednost 142.000€), 14 iz oblasti uslužnih djelatnosti (562.239,50€) i 4 koja spadaju u oblast poljoprivredne proizvodnje (67.000€). Kada se posmatra regionalna distribucija navedenih projekata, tada je 14 projekata ili 56,90% odobrenih sredstava realizovano u centralnom regionu Crne Gore, 9 projekata ili 32,72% sredstava plasirano je na sjeveru Crne Gore, a 1 projekat ili 10,37% sredstava na jugu Crne Gore.

Godišnji plan za 2013. godinu takođe predviđa dalji razvoj kreditnih linija IRF-a. Posebno interesantna ciljna grupa prilikom koncipiranja konkretne finansijske podrške biće: mlađa populacija, žene u biznisu i lica koja imaju inovativne ideje. Plan precizira da će se prilikom dizajniranja finansijskih mjera podrške voditi računa o specifičnom položaju i karakteristikama svake od ciljnih grupa.

Posebne kreditne linije IRF-a se odnose na: (1) Projekat MIDAS koji se realizuje u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja; (2) Kreditna linija za finansiranje projekata u kojima su nosioci žene; (3) Kreditna linija za mlade u biznisu (od 21 do 35 godina).

Tabela 10: Uslovi finansiranja za posebne kreditne linije IRF-a u 2013 (Izvor: IRF)

Kreditna linija	Iznos kredita IRF	Grace period	Rok otplate (ne uključuje grace period)	Procenat preduzeća u vl. žena
MIDAS	do 70.000 €	do 2 godine	do 8 godina	4,5% godišnje
Žene nosioci	10.000 € - 200.000 €	do 2 godine	do 6 godina	4,5% godišnje
Mladi u biznisu	10.000 € - 50.000 €	do 2 godine	do 6 godina	4,5% godišnje

Prema podacima IRF-a, u prva četiri mjeseca 2013. godine kreditno je podržan **51** projekat MSP, preduzetnika i poljoprivrednika (žena i muškaraca), samostalno i u saradnji sa poslovnim bankama. Od toga, 35 projekata podržano je putem direktnih kreditnih aranžmana, dok je preostalih **16** odobreno putem kreditnih linija posredstvom poslovnih banaka. Ukupna sredstva IRF-a opredijeljena po ovom osnovu iznose **8,78 mil €**.

Protokol o saradnji koji su predstavnici UPGC i IRF potpisali krajem 2012.godine navodi, između ostalog, da će IRF pri projektovanju kreditne podrške sektoru MSP i preduzetnicima

uvažavati njihove različite potrebe i zahtjeve, te da će IRF, u saradnji sa UPCG, dizajnirati proizvode namijenjene različitim ciljnim grupama, poput žena u biznisu.

Zavod za zapošljavanje Crne Gore već 15 godina sprovodi program kreditiranja preduzetnika. Ovaj program je od 2008. značajno inoviran i obuhvata ne samo finansijsku pomoć, već i edukaciju koja joj prethodi, savjetodavne usluge i stalnu evaluaciju od strane regionalnih komisija. Žene su prepoznate kao posebna grupa, te su za njih uslovi kreditiranja još povoljniji, odnosno kamatna stopa iznosi 3% (za ostale je 4%).

Uslovi pod kojima se odobravaju krediti :

- iznos odobrenog kredita po novozaposlenom radniku je do 5.000€,
- maksimalni iznos kredita je 15.000€ - za 3 novootvorena radna mjesta,
- grace period je godinu dana,
- kredit se vraća u polugodišnjim anuitetima,
- rok povraćaja sredstava je tri godine za nezaposlena lica i dvije godine za mala preduzeća i preduzetnike,
- kamatna stopa na godišnjem nivou je 3% za projekte čiji su nosioci nezaposlene žene i projekte koji se realizuju u manje razvijenijim opštinama (Cetinje, Nikšić, Berane, Pljevlja, Bijelo Polje, Rožaje, Šavnik, Plužine, Žabljak, Mojkovac, Andrijevica, Plav i Kolašin) i 4% za projekte koji se realizuju u razvijenijim opštinama.

Specifičnost ovog programa je već pomenuta edukacija prije procesa apliciranja, za koju stručnjaci ocjenjuju da je veoma korisna, budući da omogućava polaznicima dublju analizu biznis ideje (kako ne bi ishitreno ušli u preduzetništvo). Takođe, osobama koje apliciraju ZZZCG nudi uslugu besplatne izrade biznis plana od strane stručnjaka koji rade u Zavodu, kao i savjetodavne usluge regionalne komisije. Inače, Regionalne komisije nakon odobravanja kredita imaju dvojnu ulogu: kontrolnu (praćenje namjenskog trošenja sredstava) i savjetodavnu (podrška). U okviru programa "Zapošljavanje lica sa invaliditetom", ZZZCG obezbjeđuje i kredite radi stimulisanja zapošljavanja i preduzetništva za lica sa invaliditetom, te sprovodi edukaciju za korisnike tih kredita.

U periodu od 2008. godine odobreno je 1488 kredita, od toga 598 za nezaposlene žene, što predstavlja 40% ukupnog broja odobrenih kredita. Ukupna vrijednost odobrenih sredstava iznosila je 9 203 000 eura, od čega je 3 400 000 eura vrijednost kredita odobrenih ženama. Kada je u pitanju djelatnost za koju su krediti odobreni, 56% kredita su poljoprivredni, a potom slijede trgovina, ugostiteljstvo i turizam i zanatske i lične usluge. Regionalna raspodjela ukazuje da je učešće žena među korisnicima kredita najveća u Tivtu (50%), potom slijede Danilovgrad 45%, Ulcinj 45%, Podgorica 40%, Bar 35%, Budva 30%, Herceg Novi 30%.

U dijelu kreditiranja, važno je navesti i **MIDAS projekat**¹⁵ čija je ukupna vrijednost 17,1 milion €, a sprovodi se u periodu 2009-2014. god. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja saopštenim na konferenciji Asocijacije poslovnih žena Crne Gore u maju 2012. godine, kroz MIDAS su do tog datuma, u okviru *Programa za bespovratnu pomoć - grantovi za poljoprivredu* (visina granta - 50% od prihvatljivih investicija), odobrena 303 projekta ukupne vrijednosti preko 7,2 mil.€. Od 85 projekata u kojima su žene bili aplikanti, odobreno je 30 projekata ukupne vrijednosti preko 1,9 mil €. Inače, Ministarstvo poljoprivrede je 28. januara 2013. godine, u okviru MIDAS-a, objavilo IV poziv za grantove za koji su obezbijeđena sredstva u iznosu od 1,6 mil

¹⁵ Vlada Crne Gore i Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja kao nosioci realizacije projekta, sklopili su kreditni aranžman sa Svjetskom bankom pod nazivom "Institucionalni razvoj i jačanje poljoprivrede Crne Gore" (MIDAS projekat) koji za cilj ima da crnogorsku poljoprivredu i njene institucije pripremi za buduće članstvo u EU.

€. ¹⁶ Kako je najavljeno, prihvaćene investicije će biti podržane sa 50% bespovratne podrške, a iznos prihvatljive investicije kreće se od 10.000 do 70.000 €. U ovom pozivu ženama je dat prioritet prilikom bodovanja - žene farmerke će imati pet bodova više, a one mlađe od 40 godina 10 bodova prednosti u odnosu na ostale aplikante. Za potrebe IV poziva organizovana je info-kampanja. Takođe, Ministarstvo je u junu 2013. godine organizovalo i radionicu „Žene poljoprivrednice“.¹⁷

I pored svega navedenog, treba navesti da kreditne linije ne rješavaju problem koji se odnosi na osiguranje kredita, posebno ukoliko imamo u vidu da se kao potreban uslov za odobrenje sredstava kredita, između ostalog, zahtijeva vlasništvo nad nekretninom ili opremom u vrijednosti iznosa kredita. To znači da žene bez vlasništva nad imovinom nemaju mogućnost finansiranja svojih start up biznisa (izuzev putem kreditnih linija ZZZCG). Zato je UNDP u Crnoj Gori pokrenuo ideju o osnivanju garantnog fonda za žene preduzetnice. Ocjenjuje se da bi neki oblik garantnog fonda olakšao osiguranje kredita bio pozitivan signal da će preduzetnice vratiti kredit, što bi za banke bio pozitivan signal da podrže određene projekte i odobre sredstva za kreditiranje.

---

¹⁶ Oglas za IV Poziv za grantove dostupan je na: <http://www.midas.co.me/>

¹⁷ U okviru projekta "Program za bolju zapošljivost žena u ruralnim područjima Crne Gore 2013-2016".

4.5.3 Preduzetnice kao korisnice kredita

Žene u Crnoj Gori, rjeđe od muškaraca, za pokretanje biznisa koriste kreditne aranžmane komercijalnih banaka. Razlog tome je, najčešće, veoma mali procenat žena koje posjeduju sopstvenu imovinu (vlasništvo nad nekretninom...) koja im, kao takva, može poslužiti kao hipoteka, odnosno garancija neohodna za odobrenje početnog kapitala. Prema istraživanju UPGC u okviru projekta podržanog od strane Un Women (2012), muškarcima su dostupniji komercijalni krediti, dok žene u velikoj mjeri osnivaju preduzeća koristeći razne državno podržane programe namijenjene razvoju preduzetništva. To upućuje na zaključak da su klasični putevi do početnog kapitala ženama još uvijek manje dostupni.

„Htjela sam da produžim neki overdraft kredit koji mi stoji, a službenik mi kaže “Pa što vi tražite produžetak a kredit ni jednom niste iskoristili?” Ma molim vas, šta to njega briga! Meni taj produžetak treba kao neki psihološki momenat jer neću da mi se desi situacija da mi stigne roba, a da nemam dovoljno novca da je platim. Vjerujte da onog momenta kad budem imala dugovanja ja neću ni da radim.“

Ana
11 godina u biznisu, djelatnost trgovina

Ocjena Direkcije za razvoj MSP koja je nekada imala kreditnu liniju je da su žene odgovornije prema svojim obavezama u smislu redovne otplate kredita i namjenskog trošenja dodijeljenih sredstava. Krediti koje one uzimaju su uglavnom u rangu manjih, odnosno kreću se u iznosima između 5 i 10 hiljada eura.

“Žena kad uzme kredit je odgovornija, posvećenija, namjenski koristi sredstva za to što je tražila. Ali opet se vraćamo na pitanje podrške. Ako nema podršku od članova svoje familije, ona se neće usuditi da podigne kredit i pokrene svoj posao. Još uvijek previše tradicionalna sredina ima veliki uticaj na to da li će se žena baviti biznisom...”

Predstavnik državne uprave

Kreditni koje obezbjeđuje ZZZCG se uredno vraćaju u aproksimativno 50% slučajeva, dok još 15% to čini uz dodatne intervencije Zavoda kao što su popusti i edukacije. Podaci o povraćaju nisu rodno analizirani, ali ocjena stručnjaka je da nema neke velike razlike između žena i muškaraca, već da urednost vraćanja prvenstveno zavisi od toga koliko je dati biznis izložen drugim faktorima rizika.

Što se tiče ostalih finansijskih usluga za žene preduzetnice, nisu predviđene posebne finansijske olakšice poput poreskih olakšica, smanjenja nameta i slično. Predstavnicima državne uprave vjeruju da su porezi i nameti već prilagođeni potrebama preduzetnika i da ne postoji prostor da se oni dodatno smanje.

Pored kreditiranja, postoji i mali broj grantova u okviru međunarodnih projekata, ali je informisanost o njima generalno slaba. Istovremeno, za pristup ovim fondovima potrebna je dodatna edukacija kako bi se, za potrebe apliciranja, savladala i vještina pisanja projektnih predloga.

4.6 Procjena pristupa servisima za razvoj biznisa i informacijama

Kako se obezbjeđenje finansija percipira kao najveći problem prilikom pokretanja biznisa, pružanje pomoći i podrške uglavnom je usmjereno u tom pravcu. S druge strane, u značajan vid podrške ubrajaju se i savjetodavni servisi i mentorstvo. Tu potrebu su prepoznale PKCG i CEED i realizovale projekat “Mreža mentora za žene preduzetnice”. Tokom ovog programa, 11 mentorki je

prenosilo svoja znanja, pružalo savjete i pratilo rad polaznica - preduzetnica i žena koje tek namjeravaju da otpočnu biznis.

„Mnogima je pomoglo u smislu kontakata, novih znanja i napretka u njihovim biznisima. Neke su riješile problem koje su imale. Mentorke su im pomogle da unaprijede svoj biznis. Imali smo dobrih iskustava da smo našli mentorku koja proizvodi kolače i ženu preduzetnicu koja se bavi tim, pa su mogle da pomognu jedna drugoj - i kako pakovati proizvode i kako naći distributera i kako izaći na tržište.“

Predstavnik državne uprave

Savjeti nisu potrebni samo u start up fazi, već i u kasnijem periodu poslovanja preduzeća. Tako regionalna komisija u okviru kreditne linije ZZZCG prati rad preduzetnika korisnika kredita i na raspolaganju im je za sve savjetodavne usluge. Ipak, za ostale preduzetnice ne postoje servisi ovog tipa.

Sagovornici u dubinskim intervjuima ocjenjuju da problem informisanja generalno postoji. Na primjer, vjeruje se da preduzetnici (žene i muškarci) nisu u potpunosti upoznati sa svim nametima i taksama koji ih čekaju kada otpočnu biznis. Nerijetko se dešava da preduzetnici dobiju rješenje o taksu koju nisu očekivali, niti su planirali trošak po tom osnovu. Svoju slabu informisanost preduzetnici u Crnoj Gori najčešće pokušavaju da prevaziđu angažovanjem profesionalnih agencija, odnosno plaćajući knjigovodstvene usluge. Takođe, koriste i benefite koje imaju po osnovu članstva u poslodavačkim organizacijama koje im obezbjeđuju razne vidove servisa i usluga (poslovne informacije, pravni savjeti, edukacija putem seminara, radionica i sl.). S druge strane, stručnjaci koji su učestvovali u dubinskim intervjuima ocjenjuju da bi, bez obzira na nivo obrazovanja, svi preduzetnici mogli da razumiju propise i zakone ukoliko bi se tome posvetili. Na taj način bi bolje razumjeli svoje poslovanje, mogli bolje da planiraju troškove, a istovremeno bi uštedjeli novac koji daju agencijama.

“Tu sam stvarno išla linijom manjeg otpora. Angažovala sam agenciju koja mi je završila registraciju za 150 eura, ja sam se pojavila samo dva puta i potpisala šta je trebalo, tako da je sve bilo gotovo za osam dana. Jednostavno nisam željela svoju energiju da trošim na to.“

*Ivana
3 godine u biznisu, djelatnost proizvodnja*

U cilju kvalitetnijeg i lakšeg pristupa informacijama, objavljen je niz publikacija na teme od značaja za preduzetnike (potencijalne i postojeće), a određeni sadržaji prisutni su i u elektronskoj formi.

Neke od brošura koje je **UPCG** do sada objavila su: Vodič za otpočinjanje biznisa, Inspeksijski nadzor - priručnik za poslodavce, Zakon o radu - prilog razumijevanju i primjeni, Vodič kroz postupak mirnog rješavanja radnih sporova, Menadžment ljudskih resursa, trilogija Zapošljavanje lica s invaliditetom, Zapošljavanje i rad stranaca i sl. Navedene i ostale brošure UPCG, mjesečna izdanja publikacije Poreska praksa - pitanja i odgovori (izdavač: Poreska uprava), zakonsku regulativu i obavještenja o novim propisima, UPCG objavljuje na svom web sajtu.

PKCG i MBA takođe objavljuju zakonsku regulativu na svojim web stranicama. Pri tom, na web sajtu PKCG, u okviru rubrike „Kako registrovati preduzeće“, opisan je cjelokupan postupak registracije preduzeća, a dostupni su i prateći, neophodni obrasci (formular za registraciju, tipske forme odluke o osnivanju, ugovora, statuta...).

Za potrebe privrednih subjekata, objavljeni su i lifleti iz projekta **BESRE** pod nazivom „Od ideje do realizacije - Vodič za MSP“. Naslovi lifleta su: Mogući oblici obavljanja privredne djelatnosti, Procedura dobijanja građevinske dozvole, Registracija imovine, Porezi, Poreski podsticaji u Crnoj

Gori, Finansijska podrška malim i srednjim preduzećima u Crnoj Gori, Istraživanje tržišta, Dostupne informacije na tržištu, Kursevi za poslodavce.

U okviru mreže biznis centara funkcioniše 11 regionalnih/lokalnih biznis centara koji imaju za cilj da obezbijede različite vrste poslovnih informacija, savjetodavnih i poslovnih usluga, kao i obuka prilagođenih potrebama i nivou razvoja malih i srednjih preduzeća.

4.7 Procjena udruženja i mreža žena preduzetnica

Poslovne žene - preduzetnice i menadžerke, sve više prepoznaju potrebu za međusobnim umrežavanjem i tješnjom saradnjom. Za razliku od muškaraca za koje se vjeruje da značajan broj poslovnih kontakata i dogovora ostvaruju u međusobnim neformalnim druženjima nakon radnog vremena (sportske aktivnosti, večere i sl.), žene takvim aktivnostima nisu sklone.

Čak se i slabo spontano umrežavanje dovodi u vezu sa ulogom koju žena ima kao majka i supruga, odnosno sa obavezama u privatnoj sferi. Usljed toga, postojanje formalnih udruženja, na izvjestan način, predstavlja model za podsticanje saradnje i jačanje veza među ženama.

To potvrđuje i jedan od zaključaka prve Regionalne konferencije poslovnih žena koja je, pod nazivom "Poslovne žene i EU integracije", održana 2010. godine u organizaciji Asocijacije poslovnih žena Crne Gore, a u saradnji sa GIZ-om, UPCG, UNDP, Direkcijom za razvoj MSP i Ministarstvom za ljudska i manjinska prava: „Ženske poslovne asocijacije i njihova međusobna saradnja doprinose jačanju ženske ekonomske mreže i predstavljaju važan faktor za stvaranje korisne poslovne klime, brži privredni razvoj i postizanje rodne ravnopravnosti. Sa druge strane, zajednički projekti poslovnih udruženja žena, ekonomska snaga i brojnost njihovih članica, značajna su podrška i Crnoj Gori i državama regiona u ukupnom procesu integracija i pristupanja Evropskoj Uniji.“¹⁸

“Mi sve radimo od jutra do sutra. Ima perioda kad ima malo manje posla, tu malo zastanemo pa skoknemo do kuće, skuvamo ručak ili nešto drugo odradimo i zaista je divno da postoje ovakve organizacije koje naš rad prate, koje dnevno mogu da nas informišu, da nas organizuju i da to negdje prezentuju. Mi zaista nemamo previše vremena za sastančenje.”

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

Jedno od najaktivnijih udruženja je **Asocijacija poslovnih žena Crne Gore** "Poslovna žena" (APŽ) čije članice su preduzetnice i žene menadžerke. APŽ je formirana 2009. godine, na inicijativu UPCG, a u okviru UPCG projekta finansijski podržanog od strane Njemačke organizacija za tehničku saradnju – GTZ (sadašnji GIZ) koja je značajno pomogla dosadašnji rad APŽ. Osnivači APŽ su vlasnice crnogorskih preduzeća, direktorke i menadžerke (njih 12) i UPCG. Cilj asocijacije je da udruženim snagama pomogne jačanju ženskog biznisa, povezivanju poslovnih žena na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom planu, razmjeni ideja, znanja i iskustva, kao i realizaciji zajedničkih projekata. U okviru svog djelovanja, APŽ je učestovala i bila organizator više domaćih i međunarodnih konferencija i okruglih stolova na temu ženskog preduzetništva i ekonomskog osnaživanja žena, a 2010. godine objavila je dvojezičnu publikaciju "Principi osnaživanja žena", izdatu uz podršku UNDP. Nakon promocije osnivanja Poslovne ambasade, APŽ je imenovala i četiri ambasadorke. Kao jedan od svojih najvećih doprinosa, izdvajaju to što je upravo ova asocijacija inicirala pokretanje posebne kreditne linije IRF-a za žene preduzetnice.

¹⁸ Preporuke i zaključci konferencije APŽ dostupni na:

<http://www.poslovnazena.me/index.php/me/arhiva/35-zakljuci-regionalne-konferencije-qposlovne-ene-i-eu-integracijeq>

Udruženje namijenjeno isključivo preduzeticama osnovano je 2009. godine, na inicijativu Znanstveno-preduzetničke komore, kao nevladino udruženje pod nazivom **Udruženje preduzetnica Crne Gore**. Za sada je broj aktivnih članica relativno mali - 60 je aktivno, ali je rukovodstvo u kontaktu sa još 70 i ostvaruje neki vid saradnje. Iako je rad ovog udruženja limitiran skromnim izvorom finansiranja (isključivo od članarine), aktivnosti su usmjerene na organizovanje edukacije, ali i na međusobnu saradnju članica, razmjenu znanja i iskustva.

U okviru PKCG funkcioniše **Odbor za žensko preduzetništvo**. Odbor se sastoji od 20-25 žena preduzetnica koje imaju svoj sopstveni biznis, a njegova aktivnost prvenstveno obuhvata zajednički rad i diskusije na teme koje su od interesa za žene preduzetnice, analizu njihovog poslovanja, identifikovanje barijera i načina da se one otklone, kao i umrežavanja. PKCG poseduje i svoj časopis Glasnik u kojem je, između ostalog, promovisala preduzetnice mentorke koje su učestvovala u projektu "Mreža mentorki za žene preduzetnice".

Prema procjeni **MBA**, između 15 i 20% preduzeća koja čine članstvo ovog udruženja su u vlasništvu ili pod rukovodstvom žena.

Sva navedena udruženja pokazuju izrazitu zainteresovanost i zalažu se za regionalno povezivanje (na prostoru Balkana). Tako je PKCG dio Balkanske asocijacije komora u okviru koje je osnovan Savjet za žensko preduzetništvo (2012), a dio je i Foruma jadransko-jonske regije. S druge strane, Udruženje preduzetnica Crne Gore jedno je od osnivača Balkanskog saveza žena u zanatu koje, pored Crne Gore, uključuje i članice iz Bugarske, Albanije, Moldavije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Rumunije. Podaci APŽ pokazuju da je 2010. god. ovo udruženje postalo član Asocijacije udruženja poslovnih žena Mediterana (AFAEMME) koja okuplja 41 udruženje iz 22 zemlje Mediterana, dok značajnu saradnju APŽ ostvaruje i sa udruženjima iz zemalja regiona.

Na značaj umrežavanja žena preduzetnica upućuje i publikacija CRNVO-a¹⁹ u kojoj se, u okviru liste mogućih aktivnosti za primjenu Principa osnaživanja žena UN-a, između ostalog navodi: *"Zalagati se za unaprjeđivanje međusobne saradnje žena preduzetnica, podsticati njihovo udruživanje (kroz ženske poslovne asocijacije) i povezivanje sa preduzećima u vlasništvu muškaraca, lokalnim samoupravama, udruženjima poslodavaca, nevladinim sektorom i međunarodnim institucijama/organizacijama. Na taj način pruža se podrška stvaranju ženskih preduzetničkih mreža, podstiče razmjena znanja i iskustva, te dodatno promoviše potencijal preduzetnica i njihovih privatnih inicijativa."*

¹⁹ Publikacija CRNVO-a "Vodič kroz društvenu odgovornost preduzeća prema zaposlenim ženama, ženama na tržištu i ženama u zajednici" objavljena je 2012. godine, uz podršku Un Women

4.8 Procjena pristupa poslovnim prostorijama

S aspekta žena preduzetnica, pitanje poslovnog prostora se, prije svega, veže za pitanje izvora finansiranja. Ukoliko preduzetnica ima dovoljno osnovnog kapitala, obezbjeđenje prostora tada ne predstavlja problem - naročito u Podgorici u kojoj objekata za tu namjenu ima dovoljno. U suprotnom, ona unajmljuje prostorije koje se, vrlo često, nalaze na manje atraktivnim, udaljenim lokacijama, a novac potreban za zakup ili za avans kod zakupa obezbjeđuje putem pozajmica (porodica, rodbina) ili kroz kreditiranje (mikro krediti). Ukoliko takva mogućnost ne postoji ili je nedovoljna, nastaje problem.

“Sa ovakvim asortimanom proizvoda, da sam negdje u centru ili na nekoj boljoj lokaciji, bila bi to sasvim druga priča i uopšte mi ne bi trebao Investicioni fond. Ali, ja sam uvijek negdje sa strane, na periferiji, zavučena, i to zato što je poslovni prostor tamo 300 eura, a u centru je 1.000 eura.”

*Marija
13 godina u biznisu, djelatnost usluge*

Stoga je jedno od dobrih rješenja biznis inkubator (BI). Biznis inkubatori su posebni objekti sa namjenom da se novim preduzećima u razvoju, obezbijedi poslovni prostor, infrastruktura, sveobuhvatan opseg usluga i pogodnosti, tako da mogu da unaprijede sposobnost poslovanja tokom ranog perioda razvoja (definicija OECD). U Crnoj Gori su aktivna dva inkubator centra (BI „Inventivnost“ Podgorica, BI BSC Bar) i u njima preduzeća u prosjeku borave 2,5 do 3 godine, pri čemu prolaze kroz sljedeće faze:

1. period prije-inkubacije za registrovanje i osnivanje preduzeća
2. period inkubacije za rast i razvoj unutar inkubatora
3. period post-inkubacije za praćenje i podršku preduzećima koja su napustila inkubator.

Ipak, nijedan od dva postojeća BI u Crnoj Gori nije ekskluzivno ženski, iako se to percipira kao dobra ideja za preduzetnice, posebno u slučajevima nedostajućih finansijskih sredstava ili neadekvatne podrške porodice. Sagovornici u dubinskim intervjuima navode da bi za tu svrhu mogli biti iskorišćeni i napušteni poslovni prostori.

„Mi imamo puno napuštenih fabrika, hala, koje bi mogle jako dobro da se preurede i postanu biznis inkubatori. Mislim da bi to bio baš dobar pomak, jer samim tim kad žena zna koliko će da je košta zakup, koliko će da je koštaju prvi troškovi, a nema ohrabrenje od porodice, onda je to barijera. A ovako kad zna da su joj troškovi za prvu godinu gratis, rekla bi, hajde da probam, pa vidjećemo...”

Predstavnik državne uprave

“Biznis inkubator apsolutno može pomoći mladoj firmi posebno u toku prve godine kad je ta podrška strašno važna, čak i odlučujuća. Ja mislim da je osnivanje biznis inkubatora za žensko preduzetništvo veoma korisna ideja. Samo treba početi s tim i treba raditi na tome.”

*Azra
3 godine u biznisu, djelatnost finansije*

Istraživanja u svijetu pokazuju da u prvoj godini poslovanja oko 75% novoosnovanih kompanija bankrotira jer se suočavaju sa mnogim poteškoćama, kao što su nedostatak početnog kapitala, manjak iskustva u oblasti upravljanja poslovanjem, kao i inicijalni ulazak na tržište. Stoga se biznis inkubatori i osnivaju s ciljem da pruže podršku ubrzanom razvoju MSP, pri čemu su upravo prostor za rad i usluge koje BI pružaju glavni instrumenti osposobljavanja preduzeća za stabilno poslovanje nakon isteka inkubacionog perioda.

Značajan potencijal po pitanju obezbjeđenja poslovnog prostora, a što je praksa u svijetu, mogu predstavljati stari industrijski objekti koji trenutno nijesu u upotrebi (brownfields), kao i

objekti koji su npr. u vlasništvu tzv. "propalih" preduzeća koja nisu uspješno privatizovana. U oba slučaja, uz intervenciju i djelovanje lokalne samouprave, ovi se objekti mogu ponovo staviti u ekonomsku funkciju i biti u službi buduće podrške razvoja ženskog biznisa.

Iako su u toku 2012. god postojeći BI sproveli niz značajnih aktivnosti, podaci iz Izvještaja o realizaciji Akcionog plana za 2012. godinu Strategije MSP 2011-2015 pokazuju da je podrška početnicima u biznisu realizovana u obimu manjem od planiranog. Ovo posebno kada je riječ o operativnim ciljevima Strategije MSP 2011-2015, odnosno o ulaganjima u jačanje institucionalne infrastrukture i nefinansijskoj podršci za započinjanje biznisa.

Iako je za formiranje BI u Beranama još 2009. godine od strane Vlade Crne Gore i Opštine Berane donijeta odluka i urađen biznis plan, ovaj BI još uvijek nije osnovan (finansijska sredstva nijesu obezbijeđena u skladu sa biznis planom).

4.9 Procjena pristupa tržištima

Većina sagovornika u dubinskim intervjuima ocjenjuje da preduzetnici u Crnoj Gori, generalno, slabo koriste dostupne informacije o stanju na tržištu. Puno njih ide "na osjećaj".

„Nisam siguran koliko potencijalni preduzetnici koriste analize tržišta koje postoje u Crnoj Gori, koje su svima dostupne na internetu. Jednostavno postoji neki osjećaj koji u nekim slučajevima može da bude dobar, ali oni u dosta slučajeva idu na osjećaj, a to je u razvijanju novog biznisa prilično problematično.“

Predstavnik poslovnih udruženja

Ovakvu situaciju sagovornici objašnjavaju time da većina preduzetnika nije adekvatno edukovana po pitanju analiziranja tržišta, te da mnogi posluju "po inerciji", odnosno pri ulasku u biznis biraju provjerene poslove.

„Kad je nešto uspješno onda svi krenu tim putem, vide brat od tetke se obogatio na tome i tome, i onda on ne razmišlja da će on biti 150-ti koji je vidio od brata od tetke da to radi. I krene tim putem i ne razmišlja: hajde da napravim korak dalje, da ja unaprijedim tu ponudu koju ima brat od tetke, pa da se ja još više obogatim ili da preživim. Ili 'ajde da smislim nešto novo što kod nas ne postoji. E to ljudima fali, tog nekog obrazovanja, te neke emancipacije, svi bi da rade jedno isto, to se najbolje vidi po tome kako djeca upisuju fakultete. Svi upisuju pravo i ekonomiju zato što je neko ko je premijer završio ekonomiju, tako što je neko ko je predsjednik završio pravo.“

Predstavnik kompanija, medija, obrazovnih institucija i međunarodnih organizacija

Za žene se ocjenjuje da u većini slučajeva kreiraju skromne biznis planove, "igraju" na sigurno i drže se poslova za koje posjeduju prethodno iskustvo. Kao razlog tome identifikuje se strah od eventualnog neuspjeha, ali i nedostatak sredstava budući da je za inovativne planove potrebno više ulaganja.

„Statistika pokazuje da se žene bave klasičnim zanimanjima, kozmetički, frizerski saloni, računovodstvene usluge. Mali je procenat žena koje počnu da se bave nečim što je novo, što je kreativna ideja. Vjerovatno zbog nedostatka finansijskih sredstava jer za neke novije ideje treba više finansijskih sredstava nego da počnu mali biznis.“

Predstavnik državne uprave

Savjeti prilikom analize tržišta i donošenja odluke o biznisu koji će se pokrenuti mogu se, između ostalog, dobiti u ZZZCG. Ovi savjeti su prvenstveno namijenjeni osobama koje konkurišu za kreditnu liniju Zavoda i podrazumijevaju savjete, ali i konkretnu, besplatnu pomoć stručnjaka pri izradi biznis plana.

„Nekad vam se čini da je neka ideja odlična, a kad dobijete informacije, kad vam neko skrene pažnju, može da dođe do toga da ta ideja i nije toliko dobra koliko može biti neka druga. Tako da mislim da Zavod, ljudi koji tamo rade, koji daju te savjete, imaju iskustva, imaju znanja. Samo je pitanje da li će ta osoba s druge strane prihvatiti neke negativne komentare za svoju ideju. Nisu svi uvijek spremni da prihvate nečiju kritiku, tako da se i tu javlja problem.“

Predstavnik državne uprave

Kada je riječ o učešću u javnim nabavkama i posebno izvozu, većina sagovornika smatra da su ženska preduzeća uglavnom suviše mali biznisi za tako nešto. Samim tim, oni teško mogu predstavljati adekvatnu konkurenciju velikim privrednim društvima ili drugim „uigranim“ ponuđačima.

Ocjenjuje se da su proizvodni kapaciteti preduzeća u vlasništvu žena za sada mali da bi pokrili domaće tržište, te da treba raditi na unaprjeđenju biznisa kako bi se potencijalno mogle iskoristiti prednosti toga što je Crna Gora članica CEFTA-e. U međuvremenu, od značaja može biti i praćenje, a posebno učešće preduzeća na sajamskim manifestacijama i poslovnim forumima koji se održavaju u Crnoj Gori i zemljama regiona.

4.10 Procjena stanja istraživanja o ženskom preduzetništvu

Podaci o ženama preduzeticama, kao i svim relevantnim razlikama između žena i muškaraca u Crnoj Gori potiču prvenstveno iz zvaničnog izvora - Zavoda za statistiku Crne Gore (Monstat). Godišnji izvještaj „Žene i muškarci u Crnoj Gori“ (posljednje izdanje 2012.) poredi ove dvije grupe stanovništva po različitim oblastima: vitalna statistika, zdravlje, obrazovanje, socijalna zaštita, pravosuđe, politika i odlučivanje, nasilje u porodici. Od posebnog značaja su podaci o zaposlenosti i zaradama koji su ukratko prikazani u uvodnom dijelu ovog izvještaja.

Takođe, Monstat objavljuje zvanične podatke o udjelu žena vlasnica među poslovnim subjektima, kao i njihovu distribuciju po sektorima, opštinama i u zavisnosti od veličine preduzeća.²⁰ Ovi podaci su takođe prikazani u uvodnom dijelu studije. Ipak, jedan dio sagovornika navodi da se ne možemo u potpunosti osloniti na ove podatke, budući da nisu u potpunosti usaglašeni sa podacima iz Poreske uprave.

“Prije otvaranja firme radila sam u branši u kojoj sada poslujem, ekonomska istraživanja i slično... Tu sam našla nišu, jedan prostor koji nije popunjen, a tiče se konsaltinga... Meni cilj nije da radim sve, već da profilišem svoju firmu u perspektivi. Našla sam svoju tržišnu nišu i ja želim da u njoj budem prva.“

Suzana
3 godine u biznisu, djelatnost konsalting

“Iz biznisa se vrlo lako ulazi u politiku. To su vam kao olimpijski krugovi, sve je nekako povezano. A mene to stvarno ne interesuje i ja nikako neću ‘politiku u mom butiku’.”

Ana
11 godina u biznisu, djelatnost trgovina

“Smatram da bi trebalo da bude ključna uloga države i državnih institucija da kreira okvir, odnosno ambijent u kojem ćemo svi mi konkurentno da poslujemo.“

Suzana
3 godine u biznisu, djelatnost konsalting

²⁰ Publikacija „Nosoci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011. godini, po polu“, 2012, Monstat

„U našem istraživanju na reprezentativnom uzorku dobili smo podatak da je u 25% preduzeća jedan vlasnik žena. Nemamo informaciju da li je riječ o većinskom vlasništvu ili manjinskom, ali su uključene u vlasništvo. Tako da nismo sigurni da li su ti podaci Monstata tačni. Kada smo pokušali da napravimo bazu, izvadili smo iz Centralnog registra privrednih subjekata sva preduzeća koja su registrovana na imena žena. Kad smo čistili bazu, od 135 u Rožajama postoji manje od 30 i u vlasništvu su žena. Dakle ti podaci privrednih subjekata nijesu toliko relevantni.“

Predstavnik državne uprave

Ono što zvaničnim podacima nedostaje je analiza poslovanja preduzeća u vlasništvu žena. Monstat na godišnjem nivou sprovodi istraživanje strukturalne biznis statistike u okviru kojeg ispituje 160 varijabli na uzorku od 1016 mikro i MSP. Ovo istraživanje pruža podatke o zaposlenosti, troškovima, prometu, sredstvima, investicijama, kapitalu i obavezama. Ipak, kako u upitniku ne postoji varijabla *pol nosioca vlasništva*, analiza po polu nije moguća.

Pored podataka o poslovanju preduzeća, nedostaju i podaci o samim vlasnicima tih preduzeća. Postojeće publikacije ne pružaju sliku o demografiji žena preduzetnica, odnosno njihovoj razlici u odnosu na muške nosioce vlasništva, kada je u pitanju stepen obrazovanja, struka, bračni status i sl.

Kako bi se unaprijedio položaj žena preduzetnica i klima u kojoj one posluju, potrebno je istraživati i njihova iskustva u poslu, stavove, motive kao i prepreke na koje nailaze tokom bavljenja biznisom ili koje ih demotiviraju da uopšte uđu u biznis. Ovaj tip istraživanja sprovodi uglavnom nevladin sektor. Posljednjih godina, u Crnoj Gori su sprovedena sljedeća istraživanja o ženskom biznisu:

- U okviru projekta “Ekonomsko i socijalno osnaživanje žena u Crnoj Gori” koji je finansiran od strane UN Women, Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti pri Ministarstvu za ljudska i manjinska prava je 2011. godine realizovalo “Istraživanje o potrebama žena u ruralnim oblastima 2011”, sprovedeno od strane Instituta za strateške studije i prognoze. U publikaciji koja je tim povodom objavljena upućuje se, između ostalog, na potrebu promovisanja i podsticanja razvoja preduzetništva žena na selu.
- UPCG je realizovala istraživanje „Ženski biznis - potencijal Crne Gore“ u okviru istoimenog projekta podržanog od strane UN Women (objavljeno 2012). Istraživanje je sprovedla agencija „DeFacto Consultancy“, a cilj UPCG je bio da žensko preduzetništvo sagleda u komparativnoj perspektivi u odnosu na preduzetništvo muškaraca, te da uočavanjem rodni nejednakosti pruži konkretne preporuke kojima bi se uticalo na eliminaciju barijera, promociju i stimulaciju povećanja broja žena koje se bave biznisom. Učesnici ove studije bile su žene i muškarci preduzetnici. Takođe, UPCG je krajem 2012. godine, za potrebe Globalne studije o ženama u biznisu i menadžmentu koju ILO priprema, sprovedla istraživanje u crnogorskim preduzećima (po ILO upitniku). Iako će ILO ovu Globalnu studiju objaviti do kraja 2013.god, a time i nalaze po svim zemljama, treba reći da su rezultati istraživanja UPCG dovoljno indikativni kada je u pitanju definisanje stanja, problema i potreba, a time i davanja preporuka za dalji razvoj žena u biznisu i menadžmentu u Crnoj Gori.
- Za potrebe Programa Rodne ravnopravnosti IPA 2010, koji u partnerstvu sprovode Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i UNDP u Crnoj Gori, realizovano je istraživanje “Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori” koje je sproveo Ipsos Strategic Marketing (objavljeno 2012). Takođe, urađeno je i istraživanje “Podrška razvoju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori - Regulacioni okvir za osnivanje Obrtnog fonda za žene” (2011), a studiju je za potrebe Programa uradila Mila Loncheva, konsultantkinja UNDP.

- U okviru projekta "Izazovi s kojima se suočavaju žene preduzetnice u Crnoj Gori" realizovanog za potrebe Američke Ambasade u Crnoj Gori, CEED je objavio (2013) istoimenu publikaciju u kojoj su promovisane uspješne žene preduzetnice, kao i prezentovani rezultati istraživanja o ženama koje posluju u sivoj ekonomiji.

Sagovornici u dubinskim intervjuima, predstavnici organizacija koje umrežavaju preduzetnice ili rade sa njima, pomenuli su da jednu od najvećih prepreka za njihov rad predstavlja nepostojanje baze podataka o ženama preduzeticama. Bez ove baze teško je pokrenuti određenu inicijativu, ali i mjeriti kasnije efekte afirmativnih akcija.

„Teško vam je da radite nešto, da unaprjeđujete, kad ne znate šta je polazna osnova.“

Predstavnik državne uprave

“Meni se desilo da mi je jedna prijateljica iz Slovenije tražila bazu podataka o ženama preduzeticama u Crnoj Gori. Vjerujte mi da to nisam nigdje mogla pronaći, to jednostavno nigdje ne postoji, nego sam joj poslala ono što sam imala i to o ženama koje ja lično poznajem..”

*Ivana
3 godine u biznisu, djelatnost trgovina*

Korišćeni izvori

- Ustav Crne Gore, "Sl.list Crne Gore", br.1/2007
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti, "Sl.list Crne Gore", br.46/07
- Zakon o zabrani diskriminacije, "Sl.list Crne Gore", br.46/2010
- Zakon o izboru odbornika i poslanika, „Sl.list R.Crne Gore”, br.4/1998 i „Sl.list Crne Gore“, br. 46/2011
- Zakon o unaprjeđenju poslovnog ambijenta, "Sl.list Crne Gore", br. 40/10
- Strategija privlačenja stranih direktnih investicija 2013-2015 (2013)
- Strategija zapošljavanja 2012-2015 (2012)
- Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća 2011-2015 (2011)
- Strategija za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015 (2011)
- Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013 (2008)
- Strategija za suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti (2007)
- Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2013-2017 (2013)
- Preporuke CEDAW Komiteta za Crnu Goru, Ujedinjene nacije (2011)
- Ekonomski i fiskalni program za Crnu Goru 2010-2013 (2010)
- Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori 2008-2012 (2008)
- "Small Business Act for Europe", Evropska komisija (2008)
- Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2013 "Ljudi su najveće bogatstvo jedne zemlje - koliko je bogata Crna Gora", UNDP u Crnoj Gori (2013)
- "SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2012", OECD, European Commission, European Training Foundation, European Bank for Reconstruction and Development (2012)
- Izvještaj o realizaciji Akcionog plana za 2012. godinu Strategije za razvoj MSP 2011-2015, Direkcija za razvoj MSP (2012)
- Izvještaj o realizaciji Akcionog plana za 2012. godinu Strategije za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015, Direkcija za razvoj MSP (2012)
- Izvještaj o realizaciji Akcionog plana za 2012. godinu Strategije za preduzetničko učenje 2008-2013, Direkcija za razvoj MSP (2012)
- "Izvještaj o poslovnom ambijentu za 2012. godinu", AmCham Montenegro (2012)
- "Bijela knjiga 2011: Investiciona klima – šanse i izazovi", Savjet stranih investitora u Crnoj Gori (2011)
- "Doing Business 2013", Svjetska banka (2013)
- „Nosioći vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011. godini, po polu”, Monstat (2012)
- „Žene i muškarci u Crnoj Gori“, Monstat (2012)
- „Anketa o radnoj snazi“, Monstat (2012)
- „Analiza siromaštva u Crnoj Gori u 2011“, Monstat (2012)
- „Statistički godišnjak Crne Gore“, Monstat (2012)
- Istraživanje "Žene u politici", Delegacija EU u CG, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i UNDP u Crnoj Gori (2012)
- Istraživanje „Ženski biznis - potencijal Crne Gore“, UPCG (2012)
- Istraživanje "Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori", Delegacija EU u CG, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i UNDP u Crnoj Gori (2012)
- Istraživanje „Business climate for small and medium-sized enterprises in Montenegro“, National Agency for SMEs Development and GIZ (2012)
- Istraživanje „Gender pay gap in the Western Balkan countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia“, Fondacija za razvoj ekonomske nauke i Američki univerzitet u Skoplju (2012)

- Istraživanje "Podrška razvoju ženskog preduzetništva u Crnoj Gori - Regulacioni okvir za osnivanje Obrtnog fonda za žene", Delegacija EU u Crnoj Gori, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore i UNDP u Crnoj Gori (2011)
- "Istraživanje o potrebama žena u ruralnim oblastima 2011", Ministarstvo za ljudska i manjinska prava - Odjeljenje za poslove rodne ravnopravnosti (2011)
- Istraživanje "Rodna ravnopravnost, lična primanja i prihodi i javne politike", Evropski pokret u Crnoj Gori (2011)
- Istraživanje "Life in transition II", EBRD (2011)
- „Mala i srednja preduzeća pristup finansijama, 2011“, Evropska komisija (2011)
- Istraživanje "Global Entrepreneurship Monitor" (2010)
- Publikacija "Izazovi s kojima se suočavaju žene preduzetnice u Crnoj Gori", CEED (2013)
- Publikacija "Vodič kroz društvenu odgovornost preduzeća prema zaposlenim ženama, ženama na tržištu i ženama u zajednici", CRNVO (2012)

